

STŘEDOŠKOLSKÁ ODBORNÁ ČINNOST

Obor č. 1: Matematika a statistika

Isogenie v kryptografii

Zdeněk Pezlar
Jihomoravský kraj

Brno 2021

STŘEDOŠKOLSKÁ ODBORNÁ ČINNOST

Obor č. 1: Matematika a statistika

Isogenie v kryptografii

Isogeny Based Cryptography

Autor: Zdeněk Pezlar

Škola: Gymnázium Brno, třída Kapitána Jaroše, p. o.

Kraj: Jihomoravský

Konzultant: Mgr. Vojtěch Suchánek

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem svou práci SOČ vypracoval samostatně a použil jsem pouze prameny a literaturu uvedené v seznamu bibliografických záznamů. Prohlašuji, že tištěná verze a elektronická verze soutěžní práce SOČ jsou shodné. Nemám závažný důvod proti zpřístupňování této práce v souladu se zákonem č. 121/2000 Sb., o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon) v platném znění.

V Brně dne: ..... Podpis: .....

PODPORA SOČ

jihomoravský kraj

Poděkování

++Tato práce byla vypracována za finanční podpory JMK.

Abstrakt

abstrakt

Klíčová slova

isogenie; klíčové slovo.

Abstract

abstrakt

Key words

isogenie; klíčové slovo.

Obsah

Úvod	5
1 Eliptické křivky	8
1.1 Základy	8
1.2 Zobrazení mezi eliptickými křivkami	13
1.3 Isogenie	17
1.4 Separabilní isogenie	21
1.5 Torzní body	23
1.6 Supersingulární křivky	26
2 Moderní kryptografie	30
2.1 Kvantové počítače	32
2.2 ?	34
3 Algebraická teorie čísel	35
3.1 Moduly nad okruhem	35
3.2 Číselná tělesa	38
3.3 Norma, stopa a zkoumání dělitelnosti v okruzích	42
3.4 Ideály	49
3.5 Rozklad na prvoideály	52
3.6 Grupa tříd ideálů a jednoznačnost rozkladu	54
4 Okruhy Endomorfismů	55
4.1 Frobeniův endomorfismus	56
4.2 Obyčejné křivky	56
4.3 Supersingulární křivky	56
5 Kryptosystémy založené na isogeniích	57
5.1 Možné útoky na SIDH	58
5.2 Následníci protokolu SIDH	59
Závěr	60

Úvod

celkem úvod

Použitá značení

$a \mid b$	a dělí b
$\frac{1}{a}$	multiplikativní inverz a , tj. a^{-1}
$\mathcal{D}(a, b)$	největší společný dělitel a, b
$\nu_p(n)$	p -adická valuace n
$\left(\frac{a}{p}\right)$	Legendreův symbol a vzhledem k p
$\mathbb{N}, \mathbb{Z}, \mathbb{Q}, \mathbb{R}, \mathbb{C}$	množina přirozených, celých, racionálních, reálných, komplexních čísel
$\mathbb{Z}_d$	okruh zbytků modulo d
$\mathbb{F}_q$	konečné těleso s q prvky
$\overline{K}$	algebraický uzávěr K
$K^\times$	multiplikativní podrupa K
K^*	$K \setminus \{0\}$
$\mathbb{P}^n(K)$	projektivní prostor nad K o rozměru $n + 1$
$E(K)$	množina bodů křivky E nad K
$\#E(K)$	počet bodů na křivce E nad konečným tělesem K
$[n]_E, [n]$	násobení n na křivce E
$\deg \phi$	stupeň isogenie ϕ
$\ker \phi$	jádro isogenie ϕ
$\#\ker \phi$	velikost jádra isogenie ϕ
E/G	obraz E v separabilní isogenii s jádrem G
$E[n]$	n -torze křivky E
$\tilde{E}$	twist křivky E
$\text{End}(E)$	okruh endomorfismů E
$\text{End}^0(E)$	algebra endomorfismů E
$j(E)$	j -invariant křivky E
$R[x]$	okruh polynomů s koeficienty nad okruhem R

$K(a_1, \dots, a_n)$	nejmenší podtěleso L , které obsahuje těleso K i prvky $a_1, \dots, a_n \in L$
$[K : L]$	stupeň rozšíření tělesa K nad L , tj. dimenze vektorového prostoru K/L
$\alpha(x)$	lineární transoformace $x \mapsto \alpha x$ aktující na $\mathbb{Q}(\theta)$
M_α	matice popisující $\alpha(x)$
TrM	stopa matice M
$\det M$	determinant matice M
$Tr_K(\alpha)$	stopa prvku α v K
$N_K(\alpha)$	norma prvku α v K
$\mathcal{O}_K$	okruh celých algebraických čísel tělesa K
$Cl(\mathcal{O})$	grupa tříd ideálů pořádku $\mathcal{O}$
$h_{\mathcal{O}}$	řád grupy $Cl(\mathcal{O})$
(a)	hlavní ideál generovaný prvkem a
$\frac{\mathfrak{a}}{m}$	lomený ideál $\frac{\mathfrak{a}}{m}$
$\left(\frac{a}{m}\right)$	hlavní lomený ideál $\frac{(a)}{m}$
$N_K(a)$	norma prvku $a \in K$
$N_{\mathcal{O}}(\mathfrak{a})$	norma ideál $\mathfrak{a} \subseteq \mathcal{O}$, tj. $ \mathcal{O}/\mathfrak{a} $
$\mathfrak{a} + \mathfrak{b}$	součet ideálů $\mathfrak{a}$ a $\mathfrak{b}$
$\mathfrak{a} \cdot \mathfrak{b}$	součin ideálů $\mathfrak{a}$ a $\mathfrak{b}$
$\mathfrak{a} \mathfrak{b}$	ideál $\mathfrak{a}$ dělí ideál $\mathfrak{b}$
G/H	faktorgrupa G podle H
$\deg f$	stupeň polynomu f
f'	derivace f
$f \in O(g)$	f roste asymptoticky nejvýše stejně rychle jako g
$f \in \Theta(g)$	f roste asymptoticky stejně rychle jako g
$f \in \Omega(g)$	f roste asymptoticky alespoň tak rychle jako g

Kapitola 1

Eliptické křivky

V naší první kapitole se budeme procházet světem isogenií eliptických křivek a učit se s nimi pracovat. Kořeny této teorie sahají hluboko do algebraické geometrie, jejíž studium nabízí podrobnější vhled do machinací „pod kapotou“ textu, který následuje. Pro porozumění této kapitoly její znalost ale nevyžadujeme, čtenář si bohatě vystačí se znalostmi abstraktní algebry, viz například [29]. Budeme postupovat volně dle [36], nicméně další vhodný úvodní materiál se nachází na [9]. Ne vždy budeme uvádět důkazy tvrzení, neboť jsou mnohdy příliš pokročilé či technické, v takových případech se odkážeme na relevantní literaturu.

1.1 Základy

Po celou dobu budeme pracovat nad projektivním prostorem nad uzávěrem tělesa K , což je množina bodů v $\overline{K}^n$, kde dva body považujeme za ekvivalentní, pokud leží v přímce s počátkem, můžeme proto místo jednotlivých bodů pracovat s přímkami procházejícími skrz počátek. Chtěli bychom, aby se každé dvě $n - 1$ rozměrné roviny protínaly, a s tím máme problém pouze pokud protínáme dvě rovnoběžné. V každém směru si tak můžeme definovat projektivní prostor stupně $n - 1$ v nekonečnu, kde se protínají rovnoběžné roviny.

Definice 1.1.1. Buďte K těleso a n přirozené číslo. *Projektivní prostor* $\mathbb{P}^n(\overline{K})$ definujeme jako množinu tříd nenulových vektorů $(a_0, \dots, a_n) \in \overline{K}^{n+1}$ s relací ekvivalence $(a_0, \dots, a_n) \sim (b_0, \dots, b_n)$, pokud existuje $\lambda \in \overline{K}$, že $(a_0, \dots, a_n) = \lambda(b_0, \dots, b_n)$. Tyto třídy ekvivalence budeme značit $(a_0 : \dots : a_n)$ a nazývat *body*.

Pokud je některé z a_i rovné nule, získáme $n - 1$ rozměrný vektorový prostor „v nekonečnu“.

Projektivní prostor $\mathbb{P}^2(\mathbb{R})$ je známý jako projektivní rovina. Každé dvě přímky se protínají v jednom bodě, přičemž rovnoběžné přímky se protínají v bodě v nekonečnu v daném směru. Přímky procházející počátkem tak můžeme ztotožnit s jejich průsečíkem s rovinou neprocházející počátkem, tedy každé takové přímce přiřadíme třídu, ve které leží její příslušný

průsečík. Přímky s touto rovnou rovnoběžné, které v ní neleží, ji protínají v nekonečnu, a přiřadíme jim body v nekonečnu v příslušném směru.

Poznámka 1.1.2. Je zajímavé uvážit souvislost projektivních prostorů s barycentrickými souřadnicemi, kde je každý bod vyjádřen jako vážený průměr vrcholů referenčního simplexu. Tyto souřadnice jsou též homogenní a každé dvě přímky se protínají, byť některé v nekonečnu, takové body mají součet vah roven 0. Můžeme o barycentrických souřadnicích tedy přemýšlet jako o projektivním prostoru s jiným základem.

Připomeňme si pak definici eliptické křivky. Často se definuje jako nesesingulární projektivní křivka genu 1 v $\overline{K}^3$, tj. jako:

$$Y^2Z + a_1XYZ + a_3YZ^2 = X^3 + a_2X^2Z + a_4XZ^2 + a_6Z^3$$

kde $a_i \in K$. My si ale pro naše účely definici zúžíme. Konkrétně se budeme pohybovat nad tělesy, jejichž charakteristika není 2 ani 3. Pro tělesa s charakteristikou 2 či 3 se často v jiných kontextech eliptické křivky definovat hodí, nám však jejich vyloučení značně zjednoduší práci. Nejprve totiž můžeme substitucí $Y \mapsto Y - \frac{a_1X+a_3Z}{2}$ zapsat naši křivku jako:

$$Y^2Z - \left(\frac{a_1X + a_3Z}{2}\right)^2 Z = X^3 + a_2X^2Z + a_4XZ^2 + a_6Z^3,$$

$$Y^2Z = X^3 + \frac{b_2}{4}X^2Z + \frac{b_4}{2}XZ^2 + \frac{b_6}{4}Z^3,$$

kde $b_2 = a_1^2 + 4a_2$, $b_4 = a_1a_3 + 2a_4$ a $b_6 = a_3^2 + 4a_6$. Substituce $X \mapsto X - \frac{b_2}{12}Z$ dále zjednoduší naši křivku:

$$Y^2Z = \left(X - \frac{b_2}{12}Z\right)^3 + \frac{b_2}{4}\left(X - \frac{b_2}{12}Z\right)^2 Z + \frac{b_4}{2}\left(X - \frac{b_2}{12}Z\right) Z^2 + \frac{b_6}{4}Z^3,$$

$$Y^2Z = X^3 + \left(\frac{24b_4 - b_2^2}{48}\right)XZ^2 + \left(\frac{b_2^2 + 216b_6 - 36b_2b_4}{864}\right)Z^3.$$

Naši křivku proto můžeme zapsat ve tvaru:

$$Y^2Z = X^3 + aXZ^2 + bZ^3,$$

kde $a, b \in K$ jsou taková, že diskriminant této křivky, $4a^3 + 27b^2$, je nenulový, protože lineární transformace zachovají (ne)singularitu křivky.

Definice 1.1.3. Mějme K těleso charakteristiky různé od 2 a 3. Pro $a, b \in K$, že $4a^3 + 27b^3 \neq 0$, definujeme v $\mathbb{P}^2(\overline{K})$ *eliptickou křivku* jako množinu bodů $(X : Y : Z) \in \overline{K}^3$ splňující:

$$Y^2Z = X^3 + aXZ^2 + bZ^3.$$

Definice 1.1.4. Pokud všechny koeficienty eliptické křivky E náležejí do tělesa K , značíme ji E/K .

Průsečíky naší křivky s přímkou $Z = 0$ nutně mají i X -ovou souřadnici nulovou, všechny jsou proto reprezentovány třídou $(0 : 1 : 0)$. V opačném případě můžeme přejít na proměnné $x := X/Z, y := Y/Z$, tedy bod $(x : y : 1)$, čímž získáme křivku ve známém *afinním*, v literatuře často uváděném i jako *Weierstrassově*, tvaru:

$$y^2 = x^3 + ax + b.$$

Množina bodů na naší křivce tedy sestává z bodů $(x, y) \in K^2$ na naší afinní křivce spolu s bodem v nekonečnu $\mathcal{O} = (0 : 1 : 0)$, jenž je exklusivní její projektivní variantě.

Definice 1.1.5. Množinu všech bodů E se souřadnicemi nad K (společně s $\mathcal{O}$) budeme značit $E(K)$ a pokud K je konečné těleso, počet prvků $E(K)$ budeme značit $\#E(K)$.

Počet bodů na E nad konečným tělesem $\mathbb{F}_q$ je shora ohraničen číslem $2q + 1$, protože pro každé $x \in \mathbb{F}_q$ existují v $\mathbb{F}_q$ nejvýše 2 odmocniny z $x^3 + ax + b$, a poslední bod do počtu je $\mathcal{O}$. V $\mathbb{F}_q$ leží právě $\frac{q+1}{2}$ čtverců, tudíž za předpokladu, že $x^3 + ax + b$ pokrývá $\mathbb{F}_q$ rovnoměrně, bychom na E očekávali okolo q bodů, společně s bodem v nekonečnu $q + 1$. Roku 1933 tento odhad Helmut Hasse dokázal, tedy skutečně se $\#E(\mathbb{F}_q)$ nepříliš liší od $q + 1$.

Věta 1.1.6. (*Hasse*) *Nechť $E/\mathbb{F}_q$ je eliptická křivka. Pak:*

$$|q + 1 - \#E(\mathbb{F}_q)| \leq 2\sqrt{q}.$$

Důkaz je k nalezení v [31, Thm. V.1.1].

Definice 1.1.7. Pod bodem $P \in E$ rozumíme $P = (x, y) \in E(\overline{K})$.

Podívejme se nyní na eliptickou křivku E geometricky, tedy v rovině vyznačme všechny body, které na ní leží. Je zjevné, že E je symetrická podle osy x , definujeme proto k $P \in E$ opačný bod $-P \in E$ jako obraz P podle osy x . Pokud bychom na bodech naší křivky definovali součet, přirozeně bychom chtěli, aby součet P a $-P$ byl $\mathcal{O}$.

Obrázky

Řekneme-li, že tečna k E ji protíná ve dvou identických bodech, pak každá přímka protíná E v právě třech bodech včetně multiplicity, průsečíky lineární rovnice s kubickou křivkou budou i s případným bodem v nekonečnu tři. Speciálně tečna v bodě s $y = 0$ tento bod protíná dvakrát a ten třetí je bod v nekonečnu E . Přichází tedy na mysl definice součtu $+$ na E taková, že součet každých tří bodů v přímce je $\mathcal{O}$. Pokud přímka procházející $P, Q \in E$ protíná E potřetí v R , definujeme tedy $P + Q = -R$. Pro součet bodů $P, Q \in E$ můžeme poté odvodit několik klíčových vlastností:

- (i) $P + Q = Q + P$,

$$(ii) (P + Q) + R = P + (Q + R),$$

$$(iii) P + \mathcal{O} = P,$$

$$(iv) P + (-P) = \mathcal{O}.$$

Rovnosti (i),(iii) a (iv) jsou dle naší definice sčítání intuitivně jasné, potíže však nastanou s bodem (ii), který je notoricky obtížné dokázat. Jeho klasický důkaz užívá pokročilejších metod algebraické geometrie, konkrétně Riemann-Rochovu větu, či ????

Při takto definovaném součtu můžeme s body na E pracovat jako s abelovskou grupou se sčítáním $+$ a neutrálním prvkem $\mathcal{O}$. Samozřejmě součet dvou bodů dokážeme za pomoci analytické geometrie přímo spočítat. Přímka procházející dvěma různými body $P = (x_1, y_1)$ a $Q = (x_2, y_2)$ v rovině je daná rovnicí $y = \frac{y_2 - y_1}{x_2 - x_1}(x - x_1) + y_1$. Známe-li dva průsečíky této přímky s E , tedy P a Q , dosazením do rovnice E jsme schopni spočítat jejich třetí průsečík, bod $-(P + Q)$.

Jediné, co nám chybí ke spokojenosti, je najít dvojnásobek bodu P , omezme se na případ P neležící na ose x . Tečna k E v bodě P je přímka PQ , když se Q limitně blíží k P . Sklon této přímky je tedy dán implicitní derivací $y^2 = x^3 + ax + b$ v bodě $P = (x_1, y_1)$, tedy $2y_1 y' = 3x_1^2 + a$. Tečna k E v P je pak určena vztahem $2y_1(y - y_1) = (3x_1^2 + a)(x - x_1)$. Z této rovnosti vyjádříme y a dosadíme do rovnice přímky E , kde je x_1 dvojnásobný kořen. Můžeme proto vyfaktorizovat člen $(x - x_1)^2$ a jako třetí lineární člen získat řešení pro $-(P + P)$.

Předchozí úvahy shrnuje následující tvrzení:

Věta 1.1.8. *Bud'te $P = (x_1, y_1), Q = (x_2, y_2)$ afinní body na křivce $E : y^2 = x^3 + ax + b$, přičemž $P \neq -Q$. Pak $P + Q = (x_3, y_3)$ je daný:*

$$\begin{aligned} x_3 &= \lambda^2 - x_1 - x_2, \\ y_3 &= -\lambda x_3 - y_1 + \lambda x_1, \end{aligned}$$

kde:

$$\lambda = \begin{cases} \frac{y_2 - y_1}{x_2 - x_1}, & \text{pokud } x_1 \neq x_2, \\ \frac{3x_1^2 + a}{2y_1}, & \text{pokud } x_1 = x_2. \end{cases}$$

Úplný výpočet s dovolením neuvádím. Je možné dokázat asociativitu sčítání i tím, že pro body $P = (x_1, y_1), Q = (x_2, y_2)$ a $R = (x_3, y_3)$ spočteme bod $(P + Q) + R$ a ukážeme, že je symetrický ve dvojicích (x_1, x_3) a (y_1, y_3) , případně že je přímo roven $P + (Q + R)$. Tyto výpočty nejsou prakticky proveditelné bez výpočetních přístrojů, nicméně za pomoci například programu Wolfram Mathematica se můžeme přesvědčit, že asociativita platí.

Pro zkrácení zápisu píšeme skálární násobky bodů, jinak řečeno $P + \dots + P$, následovně:

Definice 1.1.9. Mějme bod $P \in E$. Pak pro n přirozené definujeme jeho n -násobek:

$$[n]_E P = \underbrace{P + \cdots + P}_n,$$

přičemž definujeme $[0]_E P = \mathcal{O}$ a pro $n < 0$: $[n]_E P = [-n]_E (-P)$.

Díky asociativitě sčítání je bod $[n]_E P$ dobře definovaný. Pokud bude z kontextu jasná eliptická křivka, nad kterou pracujeme, budeme značit násobení skalárem pouze $[n]P$. Pojdme se pokusit n -násobek bodu spočítat co nejrychleji, zjevně se stačí omezit na případ $n > 0$.

Naivní postup výpočtu $[n]P$ jímá $n - 1$ sčítání, to jistě dokážeme vylepšit. Analogickým postupem jako při rychlém umocňování využijeme zápis n v binární soustavě. Inicializujeme $Q = \mathcal{O}$ a v k -tém kroku si budeme pamatovat bod $[2^k]P$, který ke Q přičteme jen pokud k -tý bit v binárním zápisu n je 1. Spočteme si pak $[2][2^k]P = [2^{k+1}]P$ a celý proces opakujeme znovu. Příklad takového sčítání předvedeme na hledání padesátinásobku bodu P . Binární zápis 50 je 110010.

$$\mathcal{O} \longrightarrow \mathcal{O} \longrightarrow [2]P \longrightarrow [2]P \longrightarrow [2]P \longrightarrow [18]P \longrightarrow [50]P$$

$$\mathcal{O} \longrightarrow +[2]P \longrightarrow +[16]P \longrightarrow +[32]P$$

Dohromady při výpočtu uijeme nejvýše $\lfloor \log_2(n) \rfloor - 1 \leq \log_2(n) - 1$ operací sčítání i dvojnásobení. Dvojnásobek prvků spočteme alespoň tak rychle jako součet dvou bodů, tedy tímto postupem spočteme $[n]P$ v nejvýše $2(\log_2(n) - 1)$ sčítáních.

Příklad 1.1.10. Určeme dvojnásobek bodu $P = (x, y)$ na $E : y^2 = x^3 + ax + b$.

Řešení. V duchu značení věty 1.1.8 máme pro $[2]P = (x_1, y_1)$:

$$\begin{aligned} x_1 &= \lambda^2 - 2x = \frac{(3x^2 + a)^2 - 8y^2x}{4y^2} = \frac{(3x^2 + a)^2 - 8(x^3 + ax + b)x}{4(x^3 + ax + b)} = \frac{x^4 - 2ax^2 - 8bx + a^2}{4(x^3 + ax + b)}, \\ y_1 &= -\lambda x_1 - y + \lambda x = \frac{(3x^2 + a)[-(3x^2 + a)^2 + 12y^2x] - 8y^4}{8y^4}y \\ &= \frac{(3x^2 + a)[-(3x^2 + a)^2 + 12(x^3 + ax + b)x] - 8(x^3 + ax + b)^2}{8(x^3 + ax + b)^2}y \\ &= \frac{x^6 + 5ax^4 + 20bx^3 - 5a^2x^2 - 4abx - a^3 - 8b^2}{8(x^3 + ax + b)^2}y. \end{aligned} \quad \square$$

Všimneme si, že pro $P = (x, y)$ na eliptické křivce s $y = 0$ je $[2]P = \mathcal{O}$. Pro bod $Q = (6, 27) := (x_0, y_0)$ na křivce:

$$y^2 = x^3 + 54x + 189$$

nad $\mathbb{Q}$ zase ověříme, že platí:

$$x_0^6 + 5ax_0^4 + 20bx_0^3 - 5a^2x_0^2 - 4abx_0 - a^3 - 8b^2 = 0,$$

tedy $[3]Q = \mathcal{O}$. Obecně by nás mohlo zajímat, které body pošle násobení n do nekonečna.

Definice 1.1.11. Buď n celé číslo. O množině všech $P \in E$, že $[n]P = \mathcal{O}$, řekneme, že tvoří n -torzi E , a tuto množinu budeme značit $E[n]$.

Definice 1.1.12. Buď P bod na E . Pokud n je nejmenší kladné číslo, že $[n]P = \mathcal{O}$, nazveme n řádem P . Pokud takové n neexistuje tak řekneme, že P má nekonečný řád.

n -torze na eliptické křivce E tvoří podgrupu $E(\overline{K})$, neboť pokud $[n]P = \mathcal{O} = [n]Q$, tak $[n](P + Q) = [n]P + [n]Q = \mathcal{O}$. Torzní grupy nám pomáhají hlouběji studovat eliptické křivky v mnohých směrech. Zprvu si můžeme všimnout, že $E(\overline{\mathbb{F}_q})$ je sjednocením všech torzních grup, tedy že každý bod má konečný řád.

Věta 1.1.13. Každý bod P na eliptické křivce E nad konečným tělesem má konečný řád.

Důkaz. Mějme bod $P \in E(\overline{\mathbb{F}_q})$. Bod P leží v konečném rozšíření $E(\mathbb{F}_q)$, neboli pro nějaké přirozené k platí $P \in E(\mathbb{F}_{q^k})$. V konečné grupě má každý prvek konečný řád, přičemž neutrální prvek grupy $E(\mathbb{F}_{q^k})$ je $\mathcal{O}$, tedy P má na E konečný řád. $\square$

Zatímco $E(\mathbb{F}_q)$ je konečná grupa, množina bodů na racionální křivce $E(\mathbb{Q})$ obecně není a existují na ní i body nekonečného řádu. Příkladem mřížového bodu nekonečného řádu na křivce je bod $(70, 13)$ na křivce:

$$E : y^2 = x^3 - 13,$$

tedy jeho násobením můžeme získat nekonečně mnoho racionálních bodů na E . Body nekonečného řádu jsou obecně těžko spočitatelné, nicméně body s řádem konečným dokážeme všechny najít za pomoci věty Lutz-Nagella [38, Thm. 8.7], dle které všechny takové racionální body (x, y) jsou mřížové a buď 2-torzní, či y^2 dělí diskriminant naší křivky.

1.2 Zobrazení mezi eliptickými křivkami

Násobení bodů na E skalárem určuje homomorfismus grup $E(\overline{K}) \rightarrow E(\overline{K})$. Definuje proto endomorfismus na E daný lomenou funkcí nad K . My se nyní podíváme na zobrazení mezi jednotlivými eliptickými křivkami, opět homomorfismy grup $E_1(\overline{K}) \rightarrow E_2(\overline{K})$.

Uvažme zobrazení $(x, y) \mapsto (u^2x, u^3y)$, které převádí křivky:

$$E_1 : y^2 = x^3 + u^4ax + u^6b \quad \longrightarrow \quad E_2 : y^2 = x^3 + ax + b$$

pro nenulové $u \in \overline{K}$. To je lineární zobrazení mezi E_1 a E_2 , které zachovává přímky a tedy i součet bodů na našich křivkách, definuje proto homomorfismus z $E_1(\overline{K})$ do $E_2(\overline{K})$. Navíc

je zobrazení zjevně invertibilní, tudíž dokonce mezi $E_1(\overline{K})$ a $E_2(\overline{K})$ dává isomorfismus nad $\overline{K}$. !!!!!!!!!!!!!!!

Každému bodu křivky můžeme jednoznačně přiřadit bod isomorfní křivky, neboli mají křivky nad K shodný počet bodů. Opačná implikace je obtížnější, ?, nicméně je též platná:

Věta 1.2.1. (*Sato-Tate*) Dvě křivky E_1, E_2 nad konečným tělesem K jsou nad K isomorfní, právě pokud $\#E_1(K) = \#E_2(K)$.

Isomorfismy nemusí být definované nad K , ale nad jeho rozšířením. Aby byl nad $\overline{K}$ definovaný, musí být díky předpisu $(x, y) \mapsto (u^2x, u^3y)$ psán nad rozšířením K stupně dělicího 6.

Definice 1.2.2. Buďte E, E' křivky isomorfní nad rozšířením K , ale ne nad K . Pak řekneme, že E' je *twistem* E nad K .

Zobrazení z $E : y^2 = x^3 + ax + b$ dané $(x, y) \mapsto \left(\frac{x}{d}, \frac{y}{\sqrt{d^3}}\right)$ pro $\sqrt{d} \notin K, d \in K$, nám dává isomorfismus do:

$$E_d : y^2 = x^3 + d^2ax + d^3b,$$

avšak ne nad K , ale nad jeho kvadratickým rozšířením $K(\sqrt{d})$. E_d nazveme *kvadratickým twistem* E .

Pro křivky s $a = 0$, resp. $b = 0$, můžeme analogicky najít *kubický* a *sextický*, resp. *kvartický twist*:

$$\begin{aligned} y^2 = x^3 + b &\longrightarrow y^2 = x^3 + d^2b, \\ y^2 = x^3 + b &\longrightarrow y^2 = x^3 + db, \\ y^2 = x^3 + ax &\longrightarrow y^2 = x^3 + dax, \end{aligned}$$

dané po řadě $(x, y) \mapsto \left(\frac{x}{\sqrt[3]{d^2}}, \frac{y}{d}\right)$ a $(x, y) \mapsto \left(\frac{x}{\sqrt[3]{d}}, \frac{y}{\sqrt{d}}\right)$, resp. $(x, y) \mapsto \left(\frac{x}{\sqrt{d}}, \frac{y}{\sqrt[4]{d^3}}\right)$. Vidíme, že poslední dvě zmíněné křivky jsou navíc kvadratickými twisty po řadě kubického a kvadratického twistu E .

Chtěli bychom říci, kdy mezi dvěma eliptickými křivkami existuje isomorfismus, tedy najít nějaký invariant, který isomorfní křivky sdílí. Takovou funkci splňuje právě j -invariant.

Definice 1.2.3. Pro eliptickou křivku $E : y^2 = x^3 + ax + b$ definujeme její j -invariant jako:

$$j(E) = 1728 \frac{4a^3}{4a^3 + 27b^2}.$$

Poznamenejme, že ten je vždy nad K definovaný, neboť eliptické křivky mají nenulový diskriminant.

Věta 1.2.4. Dvě křivky definované nad K jsou isomorfní nad $\overline{K}$, právě pokud mají stejný j -invariant.

Důkaz. Nejprve předpokládejme, že křivky $E_1 : y^2 = x^3 + a_1x + b_1$ a $E_2 : y^2 = x^3 + a_2x + b_2$ jsou nad $\overline{K}$ isomorfní. Máme pak $a_2 = u^2a_1$ a $b_2 = u^3b_1$ pro nějaké $u \in \overline{K}$. Spočtěme j -invariant obou křivek:

$$j(E_2) = 1728 \frac{4u^6a_1^3}{4u^6a_1^3 + 27u^6b_1^2} = 1728 \frac{4a_1^3}{4a_1^3 + 27b_1^2} = j(E_1),$$

j -invarianty isomorfních křivek se proto rovnají.

Nyní předpokládejme, že $j(E_1) = j(E_2)$. Počítejme:

$$\begin{aligned} 1728 \frac{4a_1^3}{4a_1^3 + 27b_1^2} &= 1728 \frac{4a_2^3}{4a_2^3 + 27b_2^2}, \\ a_1^3(4a_2^3 + 27b_2^2) &= a_2^3(4a_1^3 + 27b_1^2), \\ a_1^3b_2^2 &= a_2^3b_1^2. \end{aligned}$$

Pokud by například a_1 bylo nulové, je z nesingularity E_1 nutně b_1 nenulové, tudíž $a_2 = 0$. Proto ani b_2 není rovno nule, tedy pro $u \in \overline{K}$ s $u^3 = \frac{b_1}{b_2}$ máme $(0, b_1) = (0, u^3b_2)$. Analogicky pokud b_i jsou nulová, máme $(a_1, 0) = (u^2a_2, 0)$ pro u s $u^2 = \frac{a_1}{a_2} \in \overline{K}$.

Konečně v případě, že $a_1a_2b_1b_2 \neq 0$, máme $\frac{a_1^3}{a_2^3} = \frac{b_1^2}{b_2^2}$, což je druhou i třetí mocninou, tedy i šestou mocninou nějakého $u \in \overline{K}$. Toto číslo je tak šestou mocninou i všech šestých odmocnin u^6 v $\overline{K}$, pro tato u je tak $\frac{a_1}{a_2}$ rovno u^2 násobeno třetí odmocninou z 1 (ne nutně primitivní) a $\frac{b_1}{b_2}$ rovno u^3 násobeno odmocninou z 1. Pro nějaké z těchto šesti u se obě odmocniny rovnají 1, čili $a_1 = u^2a_2$ a $b_1 = u^3b_2$. $\square$

Vezměme si následujících pět křivek nad $\mathbb{F}_{101}$:

$$\begin{aligned} E_1 : y^2 &= x^3 + x + 1, \\ E_2 : y^2 &= x^3 + 5x + 23, \\ E_3 : y^2 &= x^3 + x - 1, \\ E_4 : y^2 &= x^3 + 2, \\ E_5 : y^2 &= x^3 + 2x, \end{aligned}$$

a spočtěme si jejich j -invarianty (což jsou čísla v $\mathbb{F}_{101}$):

$$\begin{aligned} j(E_1) &= 1728 \frac{4}{31}, \\ j(E_2) &= 1728 \frac{4 \cdot 5^3}{4 \cdot 5^3 + 27 \cdot 23^2} = 1728 \frac{4 \cdot 24}{4 \cdot 24 + 27 \cdot 24} = 1728 \frac{4}{31}, \\ j(E_3) &= 1728 \frac{4}{31}, \\ j(E_4) &= 1728, \end{aligned}$$

$$j(E_5) = 0.$$

Vidíme, že j -invarianty E_1 a E_2 se shodují, přičemž v $\mathbb{F}_{101}$ se oba rovnají $1728 \cdot 4 \cdot 88$, nutně mezi nimi nad $\overline{\mathbb{F}_{101}}$ existuje isomorfismus. Snadno ověříme, že zobrazení:

$$(x, y) \mapsto (3^2x, 3^3y) = (9x, 27y)$$

převádí:

$$\begin{aligned} y^2 = x^3 + x + 1 &\longrightarrow 27^2y^2 = 9^3x^3 + 9x + 1, \\ 22y^2 &= 22x^3 + 9x + 1, \\ 22y^2 &= 22x^3 + 110x + 506, \\ y^2 &= x^3 + 5x + 23. \end{aligned}$$

Inverzní isomorfismus $E_2 \longrightarrow E_1$ je pak daný $(x, y) \mapsto (34^2x, 34^3y) = (45x, 15y)$, neboť multiplikativní inverz 3 v $\mathbb{Z}_{101}$ je 34.

Křivka E_3 má stejný j -invariant jako E_1 a E_2 , nad $\mathbb{F}_{101}$ mezi nimi a E_3 přesto isomorfismus neexistuje. E_3 je kvadratickým twistem E_1 nad $\mathbb{F}_{101^2} = \mathbb{F}_{101}[i]$, jakožto zobrazení $(x, y) \mapsto (\frac{x}{i^2}, \frac{y}{i^3}) = (-x, iy)$ převádí:

$$\begin{aligned} y^2 = x^3 + x + 1 &\longrightarrow -y^2 = -x^3 - x + 1, \\ y^2 &= x^3 + x - 1. \end{aligned}$$

Dvě speciální hodnoty j -invariantu jsou 0 a 1728, kterých nabývají křivky, které mají po řadě lineární, resp. konstantní člen roven 0. Právě křivky s j -invariantem 0 mají kubický (a sextický) twist, ty s j -invariantem 1728 zase kvartický.

Na propojení twistů křivek a počtu bodů na křivce poukazuje následující věta:

Věta 1.2.5. *Uvažme křivku $E/\mathbb{F}_q : y^2 = x^3 + ax + b$ a $\tilde{E}/\mathbb{F}_q : y^2 = x^3 + g^2ax + g^3b$ její kvadratický twist. Pak $\#E(\mathbb{F}_q) + \#\tilde{E}(\mathbb{F}_q) = 2(q+1)$.*

Důkaz. Protože $0^2 = 0$, je $g \in \mathbb{F}_q^\times$ kvadratický nezbytek. Ukážeme, že každé $x_1 \in \mathbb{F}_q$ dává přispívá právě dvěma body s touto x -ovou souřadnicí na obou křivkách. Pokud platí $x_1^3 + ax_1 + b = 0$, číslo x_1 dává po jednom bodu $(x_1, 0)$ na obou křivkách. Pro zbylé body tvrdíme, že je právě jedno z tvrzení pravdivé:

- Existují dva body na $E(\mathbb{F}_q)$ s x -ovou souřadnicí x_1 ,
- Existují dva body na $\tilde{E}(\mathbb{F}_q)$ s x -ovou souřadnicí gx_1 .

Druhá odrážka je ekvivalentní s faktem, že:

$$(gx_1)^3 + g^2a(gx_1) + g^3b = g \cdot g^2(x_1^3 + ax_1 + b)$$

je nenulový čtverec. Připomeňme, že součin dvou kvadratických nezbytků je kvadratický zbytek a součin kvadratického zbytku a nezbytku je nezbytek. Protože g není čtverec v $\mathbb{F}_q$, je právě jedno z čísel $x_1^3 + ax_1 + b, g(x_1^3 + ax_1 + b)$ (nenulovým) čtvercem, tedy v $\mathbb{F}_q$ má dvě odmocniny. Afinních bodů na obou křivkách je tak dohromady $2q$. Poslední dva jsou příslušné body v nekonečnu. $\square$

Naše definice j -invariantu by mohla čtenáře zarazit. Proč se v j -invariantu násobí číslem $1728 = 12^3$? Důvodem jsou tělesa charakteristik 2 a 3, ?????? Obraz rovnice j -invariantu je právě takový, jak ho zde definujeme, násoben konstantou 1728.

Počet různých j -invariantů v K určuje počet tříd isomorfismů křivek nad $\overline{K}$, případně kterých hodnot j -invariant nikdy nenabude. Jak si nyní ukážeme, tento počet je nejvyšší možný.

Věta 1.2.6. *Pro každé $s \in K$ existuje eliptická křivka E nad K s $j(E) = s$.*

Důkaz. Pro $s \in \{0, 1728\}$ poslouží jako příklady po řadě křivky $y^2 = x^3 + x, y^2 = x^3 + 1$. Pro zbylá $s \in K$ uvažme křivku:

$$E : y^2 = x^3 + 3s(1728 - s)x + 2s(1728 - s)^2.$$

Za předpokladu $\text{char } K \notin \{2, 3\}$ je E vskutku eliptická, můžeme tedy definovat j -invariant. Ten je roven:

$$\begin{aligned} j(E) &= 1728 \frac{4[3s(1728 - s)]^3}{4[3s(1728 - s)]^3 + 27[2s(1728 - s)^2]^2} \\ &= 1728s \frac{4 \cdot 27s^2(1728 - s)^3}{4 \cdot 27s^2(1728 - s)^3(s + 1728 - s)} = \frac{1728}{1728}s = s. \end{aligned}$$

Křivka E proto má j -invariant roven s . $\square$

Věta 1.2.7. *Pro každé $s \in \overline{K}$ existuje eliptická křivka E nad $K(s)$, že $j(E) = s$.*

Důkaz. Opět si rozmyslíme, že křivka $y^2 = x^3 + 3s(1728 - s)x + 2s(1728 - s)^2$ je definovaná nad $K(s)$, tedy může posloužit jako řešení. $\square$

Jak násobení bodů E skalárem, tak braní twistu, jsou homomorfismy bodů křivek nad tělesem K , resp. jeho rozšířením. Spadají tak pod rodinu zobrazení eliptických křivek zvaných *isogenie*, o kterých se budeme dále bavit.

1.3 Isogenie

???Pod pojmem *morfismus* rozumíme racionální zobrazení mezi hladkými křivkami, které je všude definované. Mezi morfismy nás budou speciálně zajímat tzv. *isogenie*:

Definice 1.3.1. Ať $E_1, E_2 \in \overline{K}$ jsou eliptické křivky. Surjektivní morfismus grup $\phi : E_1 \longrightarrow E_2$ daný racionální funkcí nad K , který posílá bod v nekonečnu E_1 na bod v nekonečnu E_2 , nazveme *isogenií*. Pokud mezi E_1, E_2 existuje isogenie, nazveme je *isogenní*.

Dá se ukázat, viz [14, II.6.8.] a [31, III.4.8.], že nekonstantní morfismus, neboli racionální funkce, mezi hladkými křivkami je surjektivní a homomorfismus grup $E_1(\overline{K}) \longrightarrow E_2(\overline{K})$, definice výše je tedy příliš silná. Zachycuje nicméně všechny důležité vlastnosti, které v isogeniích hledáme. Pokud naši isogenii uvažíme jako zobrazení:

$$\phi : E_1 \longrightarrow E_2 : (x, y) \mapsto (u(x, y), v(x, y))$$

pro u, v lomené funkce nad K , tak po substituci $(x, y) \mapsto (x/z, y/z)$, požadujeme, aby $(0 : 1 : 0) \mapsto (0 : 1 : 0)$. Isogenie můžeme zapsat mnohem kompaktněji:

Věta 1.3.2. Bud' $E_1, E_2 \in K$ eliptické křivky a $\phi : E_1 \longrightarrow E_2$ isogenie. Pak ji můžeme zapsat ve standardním tvaru:

$$\phi(x, y) = (u(x), v(x)y)$$

pro u, v lomené funkce nad K .

Důkaz. Víme, že isogenii můžeme vyjádřit jako $\phi : (x, y) \mapsto (u(x, y), v(x, y))$ pro u, v lomené funkce nad K . Z rovnice eliptické křivky $E_1 : y^2 = x^3 + ax + b$ můžeme y v sudé mocnině nahradit polynomem v x , čímž zajistíme, že u i v dokážeme vyjádřit jako funkce r, s , jejichž stupeň v y je nejvýše 1. Speciálně mějme $u(x, y) = \frac{f_1(x)+f_2(x)y}{f_3(x)+f_4(x)y}$ pro $f_i \in K[x]$. Pokud tento zlomek rozšíříme o $f_3(x) - f_4(x)y$, vyruší se nám všechny liché mocniny y ve jmenovateli a sudé dokážeme nahradit polynomem v x . Můžeme proto předpokládat $u(x, y) = \frac{f_1(x)+f_2(x)y}{f_3(x)}$.

Protože ϕ je homomorfismem mezi grupami $E_1(\overline{K}) \longrightarrow E_2(\overline{K})$, platí rovnost $\phi(x, y) = -\phi(x, -y)$, tedy f_2 je identicky nulový polynom a u je lomená funkce v x . Pokud obdobně vyjádříme $v(x, y) = \frac{g_1(x)+g_2(x)y}{g_3(x)}$, získáme $g_1 \equiv 0$ a $v(x, y) = \frac{g_1(x)}{g_2(x)}y$ pro $g_1, g_2 \in K[x]$. $\square$

Díky této charakterizaci můžeme začít s isogeniemi pořádně pracovat. Zprvu hned vidíme, že u, v mají stejné jádro, právě protože bod $\mathcal{O}$ je isogenií zachován.

Definice 1.3.3. Pod *stupněm* isogenie ϕ budeme rozumět jejímu stupni jako lomené funkci v x a značit $\deg \phi$.

Stejně jako jsme se zabývali torzní podgrupou našich křivek, nebude překvapením, že bude pro studium isogenií důležité, které body zobrazí do nekonečna. Tyto body i v případě isogenií tvoří podgrupu $E(\overline{K})$.

Definice 1.3.4. Pod *jádrem* isogenie ϕ rozumíme jádro ϕ , ve smyslu homomorfismu grup $E_1(\overline{K}) \longrightarrow E_2(\overline{K})$. Značíme $\ker \phi$ a počet jeho prvků $\# \ker \phi$.

Definice 1.3.5. Skládání, resp. sčítání isogenií definujeme následovně: $\phi \circ \psi := \phi(\psi)$, resp. $(\phi + \psi)P := \phi(P) + \psi(P)$.

S isogeniemi jsme se již na naší (prozatím) krátké cestě hned několikrát setkali, jak násobení (nenulovým) skalárem, tak isomorfismy zmíněné v předchozí kapitole, jsou isogeniemi. Násobení $[n]$ má jádro $E[n]$ a za chvíli si ukážeme, že má coby isogenie stupeň n^2 . Zobrazení $[0]$ není surjektivní a proto není isogenií. Isomorfismy jsou isogenie lineární a mají pouze triviální jádro. Zobrazení:

$$\phi : y^2 = x^3 + x \longrightarrow y^2 = x^3 + 11x + 62$$

mezi křivkami nad $\mathbb{F}_{101}$ dané $(x, y) \mapsto \left(\frac{x^2+10x-2}{x+10}, \frac{x^2+20x+1}{x^2+20x-1}y \right)$ je též isogenií, tentokrát stupně dvě. Jádrem ϕ je množina $\{\mathcal{O}, 10\}$, protože $x^2 + 20x - 1 = (x + 10)^2$ v $\mathbb{Z}_{101}$.

Jedním z nejdůležitějších zobrazení na $\overline{\mathbb{F}_p}$ je tzv. *Frobeniův morfismus*, pojmenovaný po Ferdinandu Frobeniovi, jemuž diktuje předpis $\pi : x \mapsto x^p$. Pevné body Frobeniova morfismu jsou přesně prvky $\mathbb{F}_p$, tudíž pro lomenou funkci f nad $\mathbb{F}_p$ a $x_i \in \overline{\mathbb{F}_p}$ platí $f(x_1^p, \dots, x_n^p) = f(x_1, \dots, x_n)^p$. Speciálně platí vztahy $0^p = 0, 1^p = 1, a^p + b^p = (a + b)^p$ a $a^p \cdot b^p = (ab)^p$ pro libovolné $a, b \in \overline{\mathbb{F}_p}$. Navíc toto zobrazení je nad $\overline{\mathbb{F}_p}$ prosté, pokud $a^p = b^p$:

$$0 = a^p - b^p = (a - b)^p,$$

tedy $a = b$. Frobeniův morfismus je proto nad $\overline{\mathbb{F}_p}$ automorfismem.

Mocninu Frobeniova automorfismu definujeme jako $\pi^n : x \mapsto x^{p^n}$, neboli složení n interací π . Rozkladové těleso polynomu $x^{p^n} - x$ je $\mathbb{F}_{p^n}$, což znamená, že π^n je automorfismem právě nad konečnými tělesy $\mathbb{F}_q$, kde $q = p^k$ s $k \leq n$.

Zobrazení s podobným předpisem převádějící eliptické křivky též nese jméno po Frobeniovi.

Definice 1.3.6. Bud' $E : y^2 = x^3 + ax + b$ eliptická křivka nad $\mathbb{F}_q$. Zobrazení:

$$\pi_E : y^2 = x^3 + ax + b \longrightarrow y^2 = x^3 + a^q x + b^q,$$

dané:

$$(x, y) \mapsto (x^q, y^q),$$

se nazývá *Frobeniovým endomorfismem*.

Díky vlastnostem π definuje π_E homomorfismus mezi grupami křivek a zjevně zachovává bod v nekonečnu, tedy je vskutku isogenií. Frobeniův endomorfismus fixuje právě $E(\mathbb{F}_q)$ a má pouze triviální jádro. Dále komutuje s libovolnou lomenou křivkou nad $\mathbb{F}_q$, tj.:

$$\pi_E \circ \phi = \phi \circ \pi_E,$$

speciálně tento vztah platí pro libovolnou isogenii ϕ z E . Mocninu Frobeniova morfismu analogicky definujeme jako $\pi^n_E := \underbrace{\pi_E \circ \pi_E \circ \dots \circ \pi_E}_n$ a má vlastnosti analogické k π . Pokud bude jasné, kdy mluvíme o isogenii a ne o zobrazení na $\mathbb{F}_q$, zneužitím notace budeme π_E

značit pro jednoduchost též π .

Můžeme též definovat p -Frobeniův morfismus $(x, y) \mapsto (x^p, y^p)$ na E nad $\mathbb{F}_q$ pro $q \neq p$, který je opět homomorfismem grup bodů eliptických křivek, ale již ne nutně definuje endomorfismus.

Když již máme solidní představu pojmu isogenie, pojďme se nyní pobavit o několika jejích základních vlastnostech.

Věta 1.3.7. *Bud' $\phi : E \rightarrow E_1$ isogenie stupně n . Pak existuje jediná isogenie $\hat{\phi} : E_1 \rightarrow E$ splňující $\phi \circ \hat{\phi} = [n]_E$. Tuto isogenie nazýváme $k \phi$ duální.*

Důkaz této věty vyžaduje rozebírání mnoha případů, pro důkaz se proto odkazujeme na [31, Thm. III.6.1.] či [36, Thm. 7.8.]. Duální isogenie konečně opodstatňuje fakt, který na první pohled není jasný, že „být isogenní“ je relace ekvivalence. Několik základních vlastností duální isogenie stanovuje následující věta:

Věta 1.3.8. *Bud' $\phi : E \rightarrow E_1$ isogenie stupně n . Pak její duální isogenie pro každou jinou isogenii $\psi : E_1 \rightarrow E_2$ splňuje:*

- (i) $\phi \circ \hat{\phi} = [n]_E$,
- (ii) $\hat{\phi} \circ \phi = [n]_{E'}$,
- (iii) $\widehat{\phi \circ \psi} = \hat{\psi} \circ \hat{\phi}$,
- (iv) $\widehat{\phi + \psi} = \hat{\phi} + \hat{\psi}$,
- (v) $\hat{\hat{\phi}} = \phi$.

Důkaz. Dokážeme vlastnosti (i) a (v). Platí:

$$(\hat{\phi} \circ \phi) \circ \hat{\phi} = \hat{\phi} \circ (\phi \circ \hat{\phi}) = \hat{\phi} \circ [n]_E = [n]_{E'} \circ \hat{\phi},$$

kde poslední rovnost platí právě protože isogenie jsou homomorfismy grup. Protože isogenie jsou surjektivní, musí platit $\hat{\phi} \circ \phi = [n]_{E'}$. Dále bod (v)????/ Zbytek důkazu je k nalezení v [31, Thm. III.6.1].

Lemma 1.3.9. *Platí:*

$$\widehat{[n]} = [n] \quad a \quad \deg[n] = n^2.$$

Důkaz. Zjevně $\widehat{[0]} = [0]$ a $\widehat{[1]} = [1]$, dále postupujme indukcí dle n . Za pomoci věty 1.3.8, (iv), máme:

$$\widehat{[n+1]} = \widehat{[n]} + \widehat{[1]} = [n] + [1] = [n+1].$$

Protože $[-1] : P \mapsto -P$ je isogenií stupně 1, je $[-1]$ též duálem sama sebe. Pak díky $[-1] \circ [n] = [-n]$ máme první část hotovou. Z definice sčítání máme $[m] \circ [n] = [mn]$, tudíž $[n] \circ \widehat{[n]} = [n^2]$. Dle věty 1.3.8, (ii), je $[n]$ isogenií stupně n^2 . $\square$

Poznámka 1.3.10. V literatuře se vlastnosti duální isogenie dokazují tak, že se elementárnějšími úvahami, například o tzv. *division polynomials*, ukáže $\deg[n] = n^2$, kde pak jednoduše plynou odrážky (ii), (iii) a (v). Čtvrtý bod je obzvláště těžké dokázat a důkaz užívá Weilových párování, kterým se v naší práci hlouběji nevěnujeme.

Je důležité si uvědomit, co nám předchozí charakterizace vlastně říká o duální isogenii. Duální isogenie ϕ je z našeho lemmatu též isogenií stupně n , která má velmi pěkné vlastnosti. Navíc pro libovolnou isogenii ϕ z E stupně n je $\ker \phi \subseteq \ker[n]$, neboť libovolný prvek v jádře ϕ se $\hat{\phi}$ zobrazí do nekonečna E .

1.4 Separabilní isogenie

Jádro má isogenie nejvýše tak velké jádro jako její stupeň, limitní případ isogenie s jádrem velikosti svého stupně má zajímavé vlastnosti.

Definice 1.4.1. Mějme $E, E' \in K$ a $\phi : E \rightarrow E'$ isogenií stupně n . Pokud je $\# \ker \phi = n$, pak o ϕ řekneme, že je *separabilní*. V opačném případě řekneme, že ϕ je *neseparabilní*. V případě, že je $\deg \phi$ roven mocnině $\text{char } K$, mluvíme o ϕ jako o *čistě neseparabilní*.

Pozoruhodné na tomto pojmenování je fakt, že separabilita a čistá neseparabilita se ne nutně vylučují. Každý isomorfismus je isogenií stupně 1 s jádrem velikosti 1, tedy separabilní, přičemž $p^0 = 1$, takže isomorfismy jsou čistě neseparabilní. Naopak Frobeniův automorfismus je isogenie neseparabilní i čistě neseparabilní. Charakterizujme dále separabilní isogenie.

Věta 1.4.2. Ať $E, E' \in K$ jsou eliptické křivky a $\phi : E \rightarrow E'$ isogenie, která převádí $x \mapsto \frac{u(x)}{v(x)}$ pro $u, v \in K[x]$ nesoudělné. Pak $\left(\frac{u}{v}\right)' \neq 0$ nastane právě pokud ϕ je separabilní.

Důkaz. Položme $p = \text{char } K$. Rovnost $0 = \left(\frac{u}{v}\right)' = \frac{u'v - v'u}{v^2}$ v K nastane právě pokud $u'v = v'u$. Protože je ϕ isogenie, jsou u, v nenulové polynomy nad K . Předpokládejme, že u' a tedy i v' nejsou nulové. Z nesoudělnosti polynomů u, v nutně každý kořen u je kořenem u' s nejméně stejnou násobností. Nicméně pro $u' \neq 0$ je $\deg u > \deg u'$, což je spor. Rovnost $u'v = v'u$ proto můžeme relaxovat na $u' = v' = 0$, tedy každý nenulový jednočlen u, v má koeficient dělitelný p a tak $u = f(x^p)$ a $v = g(x^p)$ pro nějaké polynomy $f, g \in K[x]$. Pak ale $\frac{u(x)}{v(x)} = \frac{f(x^p)}{g(x^p)} = \left(\frac{f(x)}{g(x)}\right)^p$ jistě nemá $\deg \frac{u}{v}$ různých kořenů, ať už $p > 0$ či ne.

Bud' proto $\phi(x, y) = \left(\frac{u(x)}{v(x)}, \frac{r(x)}{s(x)}y\right)$ standardní tvar ϕ , kde $\left(\frac{u}{v}\right)' \neq 0$, a (a, b) bod v obrazu $E(\bar{K})$ ve ϕ takový, že $ab \neq 0$ a a není podílem vedoucích koeficientů u a v . Takový bod jistě existuje, protože obraz $\phi(E(\bar{K}))$ je nekonečná množina. Uvažme nyní množinu M všech předobrazů (a, b) ve ϕ , neboli bodů $(x, y) \in E$ s $\phi(x, y) = (a, b)$. Protože ϕ je homomorfismus grup, počet prvků M je přesně roven velikosti jádra ϕ .

Pro každé $(x, y) \in \mathbf{M}$ dále platí:

$$\frac{u(x)}{v(x)} = a, \quad \frac{r(x)}{s(x)}y = b.$$

Díky předpokladu $b \neq 0$ je každé vyhovující y jednoznačně určeno daným x jako $b \frac{s(x)}{r(x)}$, což znamená, že velikost $\mathbf{M}$ je rovna počtu x splňujících první naši rovnost, tedy počtu různých kořenů polynomu $h := u - av$, který má díky podmínkám na a stupeň $\deg \phi$. Dejme tomu, že x_0 je vícenásobný kořen h , pak platí:

$$\begin{aligned} u(x_0) &= av(x_0), \\ u'(x_0) &= av'(x_0). \end{aligned}$$

Násobení protějších stran těchto rovností dává $u'(x_0)v(x_0) = u(x_0)v'(x_0)$, x_0 je tedy kořenem (nenulového) polynomu $u'v - uv'$, který má v $\overline{K}$ pouze konečně mnoho kořenů. Protože $\phi(E(\overline{K}))$ je nekonečná a $\mathbf{M}$ konečná množina, můžeme si zvolit (a, b) bod takový, že h žádný násobný kořen nemá. Pak $\# \ker \phi = |\mathbf{M}| = \deg h = \deg \phi$. $\square$

Speciálně nad tělesem s nulovou charakteristikou jsou všechny isogenie neseparabilní. Zaměříme se na konečný případ:

Důsledek 1.4.3. *Isogenie ϕ z křivky E nad tělesem $\mathbb{F}_q$ charakteristiky p je neseparabilní právě pokud existuje isogenie ψ taková, že $\phi = \psi \circ \pi$.*

Důkaz. V předchozím důka $\phi(x) = \psi(x^p)$ pro ψ lomenou funkci nad $\mathbb{F}_q$. π je automorfismem na $\mathbb{F}_q$, tedy $\phi(x) = \psi(x^p)$ je isogenie právě pokud ψ je isogenie. $\square$

Iterací této věty a faktem, že Frobenius komutuje s libovolnou isogenií nad $\mathbb{F}_q$, máme:

Důsledek 1.4.4. *Bud' ϕ isogenie nad $\mathbb{F}_q$. Pak existuje separabilní isogenie ψ a $n \in \mathbb{N}_0$, že:*

$$\phi = \psi \circ \pi^n.$$

Jedna z nejvýznamnějších vlastností separabilní isogenií je úzce spojena s jejich „maximálním“ jádrem.

Věta 1.4.5. *Každá separabilní isogenie ϕ z E je, až na isomorfismus, jednoznačně určena svým jádrem. Pokud je tak $G = \ker \phi$ grupa tvořená jádrem ϕ , můžeme značit E/G cílovou křivku ϕ .*

Důkaz tvrzení je uveden v [38, Prop. 12.12], nicméně autor jej zde podává s notnou dávkou Galoisovy teorie, jejíž znalost od čtenáře nepředpokládáme.

Separabilní isogenie z $E \longrightarrow E'$ je daná lomenou funkcí nad K a známe-li její jádro, dokážeme ji explicitně spočít, přičemž libovolná podgrupa $E(\overline{K})$ je jádrem separabilní isogenie. Vzorce udávající (až na isomorfismus) přesný tvar separabilní isogenie z $E \longrightarrow E'$

s daným jádrem se nazývají *Véluovy* po Jeanu Véluovy, který je první publikoval roku 1971 ve [37]. Jejich zápis je obecně velice nezáživný a pro nás nepodstatný, stačí nám mít v povědomí, že separabilní isogenie s daným jádrem můžeme explicitně vyjádřit. Jejich přesnou formu a důkaz správnosti jsou k uvedeny v [8, Ch. 8.2]. V Sage 9.0 jsou Véluovy vzorce implementovány pro isogenii z E s jádrem G v $O(\#G)$ příkazem:

`EllipticCurveIsogeny(E,ker G).`

Jistě složením neseeparabilní isogenie s libovolnou jinou získáme opět neseeparabilní isogenii. Podobné vlastnosti má ale i součet isogenii.

Věta 1.4.6. *Bud'ťe $\phi, \psi : E \rightarrow E_1$ isogenie, přičemž ϕ je neseeparabilní. Pak $\phi + \psi$ je neseeparabilní právě pokud ψ je neseeparabilní.*

Důkaz. Označme $\pi_p : (x, y) \rightarrow (x^p, y^p)$ p -Frobeniův endomorfismus, ten komutuje s libovolnou isogenií, a navíc isogenie π je nějakou jeho mocninou. Podle věty 1.4.3 existují separabilní isogenie $\eta, \vartheta : E \rightarrow E_1$ splňující $\phi = \eta \circ \pi_p^a$ a $\psi = \vartheta \circ \pi_p^b$, kde $a > 0$. Pokud ψ je neseeparabilní, je exponent b kladný, tedy součet $\phi + \psi$ je roven:

$$\phi + \psi = \eta \circ \pi^a + \vartheta \circ \pi^b = (\eta \circ \pi^{a-1} + \vartheta \circ \pi^{b-1}) \circ \pi,$$

neseeparabilní isogenii. Naopak je-li isogenie $\phi + \psi$ neseeparabilní, je $\psi = (\phi + \psi) - \phi$ součtem neseeparabilních isogenií $\phi + \psi$ a $-\phi$, o kterém jsme právě ukázali, že je neseeparabilní. $\square$

Můžeme poté ,??

Věta 1.4.7. *Každá isogenie ϕ složeného stupně lze rozložit na kompozici isogenií prvočíselných stupňů.*

Důkaz. Dejme tomu, že ϕ převádí křivky $E \rightarrow E_1$. Protože π má prvočíselný stupeň charakteristiky našeho tělesa, stačí nám díky větě 1.4.4 uvažovat ϕ isogenii separabilní. Postupujme nyní silnou indukci vzhledem k počtu dělitelů $\deg \phi$. Pokud $G = \ker \phi$ je triviální či má prvočíselný řád, jsme hotovi. V opačném případě dejme tomu, že všechny isogenie s jádrem nižšího počtu dělitelů než $\# \ker \phi$ jsou rozložitelné. Víme, že G obsahuje podgrupu H prvočíselného řádu, která určuje separabilní isogenii $\psi : E \rightarrow E_2 \cong E/H$. Pak obraz G v ψ je konečná podgrupa $E_1(\overline{K})$, která je isomorfní G/H , a definuje isogenii $\chi : E_2 \rightarrow E_3 \cong E_2/\psi(G)$. Jádro $\chi \circ \psi$ je právě G , tedy podle věty 1.4.5 existuje isomorfismus $\iota : E_3 \rightarrow E_2$ splňující $\phi = \iota \circ \chi \circ \psi$. Podle předpokladu $\iota \circ \chi$ je buďto isomorfismus, nebo je rozložitelná na kompozici separabilních isogenií prvočíselných stupňů. $\square$

(obrázek?)

1.5 Torzní body

Vraťme se k operaci násobení bodů. Za pomoci vlastností isogenií vyvynutých v předchozích částech budeme konečně schopni přijít na kloub struktuře torzních grup a na základě toho

i samotné grupě $E(\mathbb{F}_q)$. Začneme tedy směrem k tomuto cíli dělat první krůčky.

Charakterizovat $E[2]$ je jednoduché. Spolu s bodem v nekonečnu jsou násobením dvěma anihilované právě tři další body, jejich x -ové souřadnice jsou jednotlivými kořeny $x^3 + ax + b$. Protože torze tvoří grupu a naší 2-torzi má každý afinní bod řád 2, musí nutně být $E[2] \cong \mathbb{Z}_2 \times \mathbb{Z}_2$.

3-torze jsme též schopni diskutovat. Body na ní splňují $[2]P = -P$, speciálně se x -ové souřadnice obou stran rovnají. To znamená, že:

$$\left(\frac{3x^2 + a}{2y}\right)^2 - 2x = x,$$

neboli díky $y^2 = x^3 + ax + b$:

$$(3x^2 + a)^2 = 12x(x^3 + ax + b),$$

což je kvartická rovnice, která se snadno ověří jako s nenulovým diskriminantem. Každému ze čtyř různých vyhovujících x přísluší dvě hodnoty y a body (x, y) mají všechny řád 3. Spolu s $\mathcal{O}$ náleží 3-torzi právě 9 bodů. Snadno pak dojdeme k závěru $E[3] \cong \mathbb{Z}_3 \times \mathbb{Z}_3$.

V obou případech implicitně závisíme na faktu, že q není mocnina 2 ani 3, jinak naše eliptická křivka nemá tvar, který jí připisujeme. Tento případ je rozebírán v [38, Ch. 3.1].

Mohli bychom se tedy dovtípit, že n -torze pro n nesoudělné s q je isomorfní $\mathbb{Z}_n \times \mathbb{Z}_n$. Tato skutečnost je díky existenci duální isogenie velmi úzce spjata se separabilitou n -násobící mapy.

Věta 1.5.1. *Bud' $E/\mathbb{F}_q, q = p^k$, eliptická křivka a n celé číslo. Pak $[n]$ je neseparabilní, právě pokud $p \mid n$.*

Důkaz. Dejme tomu, že $[n]$ je neseparabilní, pak díky důsledku 1.4.3 je $[n] = \pi \circ \phi$ pro nějakou isogenii ϕ a tedy $p \mid \deg \pi \cdot \deg \phi = \deg \pi \circ \phi = \deg [n] = n^2$, neboli $p \mid n$. Mějme naopak $p \nmid n$. Víme, že $[p]$ je neseparabilní, protože $\pi \circ \hat{\pi} = [\deg \pi] = [p]$. Pak $[n] = [p][n/p] = \pi \circ \hat{\pi} \circ [n/p]$. Definice separability pomocí velikosti jádra jistě implikuje, že složení neseparabilní isogenie, zde π , s libovolnou jinou vyprodukuje isogenii neseparabilní, tedy $[n]$ je neseparabilní sama. $\square$

Nejprve se zaměříme na prvočísla a jejich mocniny.

Věta 1.5.2. *Bud' $E/\mathbb{F}_q$ s $q = p^k$ eliptická křivka a $\ell \neq p$ prvočísllo. Pak:*

$$E[\ell^e] \cong \mathbb{Z}_{\ell^e} \times \mathbb{Z}_{\ell^e}$$

pro každé $e \geq 1$.

Důkaz. Postupujeme silnou indukci podle e . Isogenie $[\ell]$ je pro prvočísla $\ell \neq p$ separabilní, tedy $\# \ker E[\ell] = \# \ker[\ell] = \ell^2$. Každý afinní prvek $E[\ell]$ má řád ℓ , tedy $E[\ell] \cong \mathbb{Z}_\ell \times \mathbb{Z}_\ell$. Nyní již uvažme abelovskou grupu $E[\ell^e]$ pro nějaké $e > 1$ a předpokládejme, že věta platí pro všechna kladná $a < e$. Opět víme, že $\# E[\ell^e] = \# \ker[\ell^e] = \ell^{2e}$ a každý afinní prvek $E[\ell^e]$ nemá řád vyšší než ℓ^e . Navíc pro každé $a < e$ existuje na $E[\ell^e]$ právě ℓ^{2a} prvků řádu ℓ^a , tedy $E[\ell^e]$ má shodnou strukturu jako $\mathbb{Z}_{\ell^e} \times \mathbb{Z}_{\ell^e}$. $\square$

Důsledek 1.5.3. *Bud' $E/\mathbb{F}_q$ s $q = p^k$ a $p \nmid m$ přirozené číslo. Pak $E[m] \cong \mathbb{Z}_m \times \mathbb{Z}_m$.*

Důkaz. Pokud m, n jsou nesoudělná čísla, jistě platí $E[m] \times E[n] \cong E[mn]$. Čínská zbytková věta pro taková m, n tvrdí $(\mathbb{Z}_m \times \mathbb{Z}_m) \times (\mathbb{Z}_n \times \mathbb{Z}_n) \cong \mathbb{Z}_{mn} \times \mathbb{Z}_{mn}$, tedy pokud $m = p_1^{a_1} \cdots p_k^{a_k}$ rozložíme na součin prvočíselných mocnin, s pomocí předchozí věty platí:

$$E[m] \cong E[p_1^{a_1}] \times \cdots \times E[p_k^{a_k}] \cong \left(\mathbb{Z}_{p_1^{a_1}} \times \mathbb{Z}_{p_1^{a_1}} \right) \times \cdots \times \left(\mathbb{Z}_{p_k^{a_k}} \times \mathbb{Z}_{p_k^{a_k}} \right) \cong \mathbb{Z}_m \times \mathbb{Z}_m,$$

což jsme chtěli. $\square$

Zásadní rozdíl nastává při násobení mocninou charakteristiky našeho tělesa, isogenie $[p]$ je totiž (čistě) neseperabilní.

Věta 1.5.4. *Bud' $E/\mathbb{F}_q$ s $q = p^k$ eliptická křivka. Pak platí:*

$$E[p^e] \cong \begin{cases} \{\mathcal{O}\}, & \text{pro každé nezáporné } e, \\ \mathbb{Z}_{p^e}, & \text{pro každé nezáporné } e. \end{cases}$$

Důkaz. Isogenie $[p]$ je neseperabilní a její jádro má tedy řád ostře nižší než $\deg[p] = p^2$. Každý prvek $E[p]$ má ale řád dělitel p , platí tedy buď $E[p] \cong \{\mathcal{O}\}$, či $\mathbb{Z}_p$. První případ jistě znamená $E[p^e] \cong \{\mathcal{O}\}$ pro každé $e \geq 0$, nyní tedy předpokládáme $E[p] \cong \mathbb{Z}_p$.

Isogenie $[p]$ je surjektivní,

Předchozí věta ukazuje, že existují dvě rodiny křivek s drasticky odlišnými $[p]$ -torzemi. Abychom si je mohli vložit do správných přihrádek, zavedeme nové názvosloví:

Definice 1.5.5. Pokud máme $E[p] \cong \{\mathcal{O}\}$, nazveme E *supersingulární*. Jinak E budeme říkat *obyčejná*.

Poznámka 1.5.6. Algebraický uzávěr $\mathbb{F}_p$ je shodný s uzávěrem $\mathbb{F}_{p^n}$ pro každé n , neboť kořeny $x^{p^n-1} - 1$ jsou právě prvky $\mathbb{F}_{p^n}^\times$. Protože je n -torze množinou $P \in E(\bar{K})$, že $[n]P = \mathcal{O}$, je supersingularita E nad $\mathbb{F}_p$ ekvivalentní její supersingularitě nad $\mathbb{F}_{p^n}$.

Rozdělení křivek na obyčejné a supersingulární bude vhodné v mnoha ohledech, jak při diskuzi vlastností křivek, tak z kryptografického hlediska, k tomu leč musíme hlouběji tyto křivky studovat.

1.6 Supersingulární křivky

Slovo supersingulární napovídá, že na křivky takto pojmenované nenarazíme příliš často, tedy že jsou mezi všemi eliptickými křivkami vzácné. Tato malá větev křivek se od obyčejných křivek fundamentálně liší, přičemž jejich nespočetné rozdíly jsou mnohdy těsně provázané. Ve skutečnosti většina vlastností, o kterých se zmíníme, se bere jako ekvivalentní definice supersingularity, každá vhodná v jistém úhlu pohledu. Jejich vlastnosti ve všech směrech, které jsme prozatím zmínili, do podrobná prozkoumáme, počínaje jejich definicí za pomoci torze.

Počítání celé p -torze je pro velká prvočísla výpočetně náročné, chtěli bychom najít vhodnější kritéria. Ukáže se, že eliptické křivky nesou pouze specifické počty bodů.

Věta 1.6.1. *Nechť E je křivka nad $\mathbb{F}_q$, kde $q = p^r$ je mocnina prvočísla $p > 3$. Pak:*

$$\#E(\mathbb{F}_q) \equiv 1 \pmod{p}$$

nastane právě pokud E je supersingulární.

Důkaz. Věta 1.3.8 říká:

$$[\deg([1] - \pi)] = ([1] - \pi) \circ (\widehat{[1] - \pi}) = ([1] - \pi) \circ (\widehat{[1]} - \widehat{\pi}) = ([1] - \pi) \circ ([1] - \widehat{\pi}),$$

neboli, protože isogenie jsou homomorfismy grup, isogenie:

$$\pi + \widehat{\pi} = [1] - [\deg([1] - \pi)] + \pi \circ \widehat{\pi} = [1] - [\deg([1] - \pi)] + [p]$$

aktuje jako násobící mapa na E . Navíc protože $[1] - \pi$ Pokud E je supersingulární, je $\{\mathcal{O}\} \cong \ker[p] = \ker \pi \circ \widehat{\pi}$, neboli $\widehat{\pi}$ má triviální jádro a je neseeparabilní. Podle věty 1.4.6 je $\pi + \widehat{\pi}$ neseeparabilní, tedy díky větě 1.5.1 p dělí $1 - \deg([1] - \pi) + p = 1 - \#E(\mathbb{F}_q) + p \equiv 1 - \#E(\mathbb{F}_q) \pmod{p}$.

Naopak pokud $E(\mathbb{F}_q) \equiv 1 \pmod{p}$

Poznámka 1.6.2. Fakt, že $\phi + \widehat{\phi}$ je rovno násobící mapě $[m]_E$ pro nějaké m zřejmě není unikátní pro Frobeniův endomorfismus, stejný postup můžeme replikovat pro každou jinou isogenii. My si však tento fakt „připomeneme“ na vhodnějším místě ve třetí kapitole.

Důkaz je k nalezení v [38, Prop. 4.31].

Důsledek 1.6.3. *Ať E je křivka nad $\mathbb{F}_p$ s $p > 3$. Pak:*

$$\#E(\mathbb{F}_p) = p + 1$$

nastane právě pokud E je supersingulární.

Důkaz. Pokud $\#E(\mathbb{F}_p) = p+1$, tak dle předchozí věty je E supersingulární. Pro E supersingulární je $\#E(\mathbb{F}_p) \equiv 1 \pmod{p}$, tedy jestli $\#E(\mathbb{F}_p) \neq p+1$, je $p+1 - \#E(\mathbb{F}_p)$ v absolutní hodnotě alespoň p . Dle Hasseho věty 1.1.6 toto číslo v absolutní hodnotě nepřesahuje $2\sqrt{p}$, neboli:

$$2\sqrt{p} \geq |p+1 - \#E(\mathbb{F}_p)| \geq p,$$

což je spor s $p > 3$. □

Pro určení supersingularity E nás tak bude do jisté míry zajímat číslo $t = p+1 - \#E(\mathbb{F}_p)$, které je úzce spojené s Frobeniovým endomorfismem. O tomto propojení se budeme podrobněji bavit v naší 3. kapitole.

Samotné počítání bodů na eliptické křivce je pro nás zatím obtížný úkon, pro $\mathbb{F}_p$ s malým p můžeme jednoduše projít všechny možné hodnoty x , jak můžeme vidět na následujícím příkladu:

Příklad 1.6.4. Ukažme, že křivka:

$$E : y^2 = x^3 + 10x + 7$$

nad $\mathbb{F}_{13}$ je supersingulární.

Řešení. Mějme $(x, y) \in E(\mathbb{F}_{13})$. Pokud je číslo $x^3 + 10x + 7$ v $\mathbb{F}_{13}$ nenulový čtverec, existují dvě vyhovující y , jedno, pokud je rovno nule, a jinak žádné. Můžeme si proto vypsát hodnoty pravé strany ve všech možných hodnotách a za pomoci Eulerova kritéria snadno určit, zda je výraz čtvercem, viz následující tabulka:

x	$x^3 + 10x + 7$	$\left(\frac{x^3+10x+7}{13}\right)$	počet řešení
0	7	-1	0
1	5	-1	0
2	9	1	2
3	12	1	2
4	7	-1	0
5	0	0	1
6	10	1	2
7	4	1	2
8	1	1	2
9	7	-1	0
10	2	-1	0
11	5	-1	0
12	9	1	2

Spolu s bodem v nekonečnu je $\#E(\mathbb{F}_{13}) = 13 + 1 = 14$ a jsme hotovi z důsledku 1.6.3. □

U speciálních případů křivek můžeme rafinovaně využít poznatky z elementární teorie čísel:

Příklad 1.6.5. Ukažme, že křivka:

$$E/\mathbb{F}_p : y^2 = x^3 + kx$$

pro $k \in \mathbb{Z}$ a $p \equiv -1 \pmod{4}$ je supersingulární.

Řešení. Pro $p \equiv -1 \pmod{4}$ je $\left(\frac{-1}{p}\right) = -1$, takže pokud pro a, b platí $p \mid a^2 + b^2$, jsou obě dělitelná p . V opačném případě totiž z $a^2 \equiv -b^2 \pmod{p}$ vyvodíme:

$$\left(\frac{a}{b}\right)^2 \equiv -1 \pmod{p},$$

spor. Nenulových čtverců v $\mathbb{F}_p$ je právě $\frac{p-1}{2}$, tudíž každý prvek $\mathbb{F}_p$ je buď čtverec, nebo mínus čtverec. Pro $x = 0$ máme pouze $y = 0$ a pro každé $x \in \mathbb{F}_p^*$ je právě jedno z čísel $x^3 + kx, (-x)^3 - kx$ nenulovým čtvercem, protože je $x^2 \neq -1$. Pro každou dvojici $(x, -x)$ tak máme právě dvě řešení, dohromady $p - 1$. Spolu s $(0, 0)$ a bodem v nekonečnu je $\#E(\mathbb{F}_p) = p + 1$, díky větě 1.6.3 je E supersingulární. $\square$

Příklad 1.6.6. Ukažme, že křivka:

$$E/\mathbb{F}_p : y^2 = x^3 + k$$

pro $k \in \mathbb{Z}$ a $p \equiv -1 \pmod{3}$ je supersingulární.

Důkaz. Ukážeme, že třetí mocnina je na $\mathbb{F}_p$ bijekcí. Pokud totiž pro $x \neq y$ platí $x^3 \equiv y^3 \pmod{p}$, tak:

$$p \mid (x - y)(x^2 + xy + y^2) \Rightarrow p \mid x^2 + xy + y^2$$

Ukážeme, že pak už $p \mid x, y$, v opačném případě p nedělí ani jedno. Poslední rovnost pak vynásobíme čtyřmi a máme:

$$p \mid (x + 2y)^2 + 3x^2 \Rightarrow \left(\frac{x + 2y}{x}\right)^2 \equiv -3 \pmod{p}.$$

Pro $p \equiv -1 \pmod{3}$ je ale -3 kvadratický nezbytek, opět získáváme spor. Pro každé $y \in \mathbb{F}_p$ tedy existuje unikátní třetí odmocnina z $y^2 - k$ dávající bod $(x, y) \in E$. Dohromady máme na E přesně p afinních bodů a ten poslední samozřejmě leží v nekonečnu. $\square$

Díky poznámce 1.5.6 jsou křivky výše supersingulární nad libovolným konečným tělesem s charakteristikou po řadě $p \equiv -1 \pmod{4}$, resp. $p \equiv -1 \pmod{3}$.

Náš první postup počítání počtu bodů na křivce běží nejlépe v $O(p)$ čase, což je pro prvočísla $\log_2(p) > 500$, tedy praktické kryptografické velikosti, jednoduše příliš pomalé.

Jedním z nejdřívějších velkých pokroků v oblasti počítání bodů byl *Schoofův algoritmus*, zveřejněn roku 1985 v [32], který $\#E(\mathbb{F}_q)$ jako první dokáže spočítat deterministicky v čase polynomiálním v $\log(q)$. Poskytuje tedy exponenciální zrychlení oproti našemu předchozímu postupu.

Pojďme se podívat na samotnou strukturu bodů na supersingulární E nad $\mathbb{F}_q$.

Počet supersingulárních j -invariantů je $\text{floor}(p/12)$

Věta 1.6.7. *Bud' E supersingulární eliptická křivka nad $\mathbb{F}_q$. Pak $j(E) \in \mathbb{F}_{p^2}$.*

Důkaz. Isogenie $[p]$ na supersingulární křivce E je neseperabilní s triviálním jádrem a stupněm p^2 . Podle věty 1.4.4 je pak rovna složení dvou kopií Frobenia s isomorfismem, $[p] = \iota \circ \pi \circ \pi$. Isogenie π^2 zobrazuje:

$$\pi^2 : E : y^2 = x^3 + ax + b \longrightarrow E' : y^2 = x^3 + a^{p^2}x + b^{p^2},$$

tyto dvě křivky jsou proto isomorfní pod ι . Pak díky vlastnostem charakteristiky:

$$j(E) = j(E') = 1728 \frac{4a^{3p^2}}{4a^{3p^2} + 27b^{2p^2}} = \left(1728 \frac{4a^3}{4a^3 + 27b^2} \right)^{p^2} = j(E)^{p^2},$$

j -invariant naší křivky tedy splňuje rovnici $x^{p^2} = x$ a leží tak v $\mathbb{F}_{p^2}$. □

Dále vidíme, že supersingularita je pod isomorfismem invariantní.

Věta 1.6.8. *Bud' $E/\mathbb{F}_p$ eliptická křivka. Pak libovolná křivka $E' \cong E$ nad $\mathbb{F}_p$ je supersingulární právě pokud je E supersingulární.*

Pokud uvážíme graf všech j -invariantů nad $\overline{\mathbb{F}_p}$ (kterým přiřadíme jejich příslušnou třídu isomorfismů), kde dva vrcholy jsou propojené právě pokud jejich křivky jsou isogenní, tento graf je rozdělen na obyčejné a supersingulární komponenty.?? z každého vrcholu vede 0, 1, 2, $p+1$ hran, přičemž supersingulární komponenty jsou $p+1$ -regulární, zatímco komponenty obyčejné tvoří zásadně odlišnou strukturu, tzv. *vulkány*, kde „kráter“ je tvořen regulárním grafem stupně nejvýše 2 a každý jiný vrchol je buď listem, či má $p+1$ sousedů.

obrázek vulkánu.

Věta 1.6.9. *Bud' $E/\overline{\mathbb{F}_p}$ supersingulární eliptická křivka. Pak existuje E' nad $\mathbb{F}_{p^2}$, že $E \cong E'$.*

Kapitola 2

Moderní kryptografie

Přes Caesarovu šifru až po šifrování za pomoci Enigmy v období druhé světové války, po většinu lidské historie se využívaly kryptografické systémy založené na faktu, že obě komunikující partie si po domluvě vyberou způsob maskování zprávy a ten pro ostatní zůstává skrytý. Příkladem je právě o kolik písmen v Caesarově šifře transponujeme. Tento způsob nutně závisí na faktu, že se obě strany před výměnou mají možnost přes bezpečný kanál na tomto způsobu domluvit. S přibývajícím počtem účastníků a frekvencí komunikace, na příklad našeho každodenního interagování na internetu, kde musí konverzace mezi všemi účastníky být bezpečná, je bohužel na úkor ceny přenosu třeba vyšší počet a velikost klíčů, a přibývá risk kompromitace.

Kvůli takovým obavám přišli Whitfield Diffie a Martin Hellman [11] roku 1976 s revolučním nápadem: asymetrickou kryptografií, kde každý z účastníků má svůj vlastní *privátní klíč*, který s nikým nesdílí. Všechny strany, i potenciální útočník, znají několik informací, které jsou známy jako *veřejné parametry*. Obě komunikující strany za pomoci veřejných informací tajně transformují svůj privátní klíč a výsledek, který budeme nazývat *veřejným klíčem*, publikují. Oba účastníci vezmou veřejný klíč toho druhého a provedou s ním ty samé tajné kroky závisící na jejich privátním klíči. Podstatou takové výměny je, že na jejím konci získají obě původní strany netriviální informaci, tedy informaci takovou, že žádná třetí strana ji nedokáže snadno uhodnout, za pomoci níž poté mohou společnou komunikaci šifrovat a nikdo jiný již jejich zprávy neuvidí. Předpokládá se, že pouze ze znalosti veřejného klíče je pro každou další partii těžké replikovat klíč privátní a že pole možných sdílených informací je obrovské. Vyhnete se tak přímočarým řešením hrubou silou.

Pojďme se podívat na protokol, který Diffie a Hellman navrhli. Budeme o něm dále mluvit jako o *Diffie-Hellmanově výměně*. Je založena na problému *diskrétního logaritmu* prvku $a \in \mathbb{Z}_p^*$. Tento problém po nás ze znalosti primitivního kořene g modulo p žádá najít k , že $g^k = a$ v $\mathbb{Z}_p$. Obecně můžeme $\mathbb{Z}_p$ nahradit cyklickou grupou G a mít g její generátor. Protokol požaduje, aby nebyl diskrétní logaritmus spočitatelný efektivně, tj. v polynomiálním čase vzhledem k velikosti grupy, jinak může útočník jednoduše privátní klíče obou stran

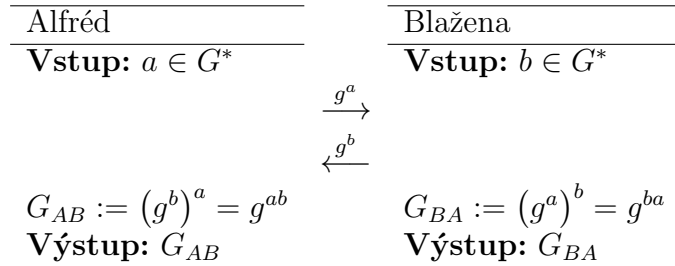

spočíst, ale mocnění bylo. Umocnit číslo dokážeme v logaritmickém čase, a v konečné grupě nám stačí umocnit pouze na exponent modulo řádu grupy.

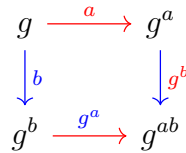
Veřejné parametry: Grupa G řádu p , kde p je prvočíslo, s generátorem g .

Algoritmus 1: Diffie-Hellmanova výměna

Díky předpokladu, že G je cyklická, je i abelovská, tedy $G_{AB} = g^{ab} = g^{ba} = G_{BA}$.

Řád G se prakticky bere prvočíslo $q = 2p + 1$ takové, že p je prvočíslo, pak p nazveme tzv. *Sophie-Germainovým prvočíslem* a q zase *bezpečným prvočíslem*. V takovém případě má G podgrupu (velkého) prvočíselného řádu p , což je z kryptografického hlediska žádané, tuto grupu totiž je obtížnější spočíst. Navíc bezpečná prvočísla skýtají i výhody pro inicializování výměny, pro taková prvočísla dokážeme totiž snadno nalézt primitivní kořen v $\mathbb{Z}_q$. Konkrétně, je-li g primitivní kořen modulo q , má řád $q - 1 = 2p$ modulo q , právě pokud $g^p \equiv -1 \pmod{q}$. Stačí nám pak najít $g^p \pmod{q}$, což nám mohou usnadnit nástroje jako Eulerovo kritérium, díky kterému je postačující mít g kvadratický nezbytek modulo q .

Veřejné klíče g^a, g^b , jsou nicméně, jak jejich název napovídá, veřejné, a má k nim přístup libovolná jiná osoba. Dejme tomu, že Eva, která má přístup pouze k veřejně dostupným informacím G, g, g^a, g^b , by chtěla též znát sdílené tajemství. Jeden způsob, jak by mohla tajnou informaci získat, je pokud by spočítala diskrétní logaritmus $\log_g(g^a) = a$, nicméně předpokládáme, že to je obtížné. Na klasických počítačích jsou nejlepší známé útoky na problémy, jako diskrétní logaritmus a faktorizace čísla, na čemž jsou založené mnohé známé protokoly, subexponenciální, nicméně na počítačích kvantových jsou už od poloviny 90. let známé algoritmy polynomiální. V čem však takto podstatné zrychlení spočívá?

?? složitost

2.1 Kvantové počítače

*If computers that you build are quantum,
Then spies of all factions will want 'em.
Our codes will all fail,
And they'll read our email,
Till we've crypto that's quantum, and daunt 'em.*

Jennifer a Peter Shorovi

Ve světě kvantových obvodů místo s klasickými bity pracuje s *qubity*. V n bitovém systému máme 2^n různých stavů, které v n qubitovém systému tvoří generátory našeho prostoru. Podstatou je, že před pozorováním nemá daný qubit jednu z těchto hodnot, leč jejich (komplexní) superpozici. Generátory systému s jedním qubitem jsou stavy $|0\rangle = \begin{bmatrix} 1 \\ 0 \end{bmatrix}$, $|1\rangle = \begin{bmatrix} 0 \\ 1 \end{bmatrix}$, systém je tedy:

$$\alpha|0\rangle + \beta|1\rangle,$$

kde α, β jsou komplexní čísla $|\alpha|^2 + |\beta|^2 = 1$. Zápis $|\psi\rangle$ je tzv. *ket* notace, kde ψ je vektor.

V dvojqubitovém systému máme čtyři báze a stav takového systému je:

$$\alpha|00\rangle + \beta|01\rangle + \gamma|10\rangle + \delta|11\rangle,$$

kde $\alpha, \beta, \gamma, \delta$ jsou komplexní čísla s $|\alpha|^2 + |\beta|^2 + |\gamma|^2 + |\delta|^2 = 1$. Qubity jsou značně nestabilní, musí být uchovány v izolované soustavě, nejčastěji v neutrinu. Jakékoli narušení, i pouhé pozorování hodnoty qubitu, ho kolapsuje qubit jedinou hodnotu, kterou už pak zůstane. Při pozorování má qubit pravděpodobnost ukázat stav právě takovou, kolik je druhá mocnina absolutní hodnoty příslušného koeficientu, proto ona normalizační podmínka. Pokud bychom pozorovali náš jedno-qubitový systém, s pravděpodobností $|\alpha|^2$ získáme výstup 0, s pravděpodobností $|\beta|^2$ získáme 1.

Náš systém můžeme kompaktněji zapsat ve vektorovém tvaru:

$$|\psi\rangle = \begin{bmatrix} \alpha \\ \beta \\ \gamma \\ \delta \end{bmatrix},$$

což samozřejmě zobecníme pro systémy více qubitů. Tento vektor je díky naší podmínce jednotkový. V klasických obvodech jsou bity ovlivňovány branami, které lineárně zobrazují naše stavy, příklady takových bran jsou *OR* a *NOT*. V kvantových obvodech bereme jako brány právě unitární matice a jejich operaci násobení, neboť ty zachovávají normu vektoru, jejich výsledky jsou proto opět qubity.

Nedá moc práce ukázat, že všechny operace proveditelné na klasickém obvodu jsou replikovatelny kvantovými branami, model kvantového počítače, jakožto obvodu, je tak alespoň stejně silný jako počítač klasický.

Jedním z důvodů, proč se věří, že s veřejně dostupnými kvantovými počítači přijde nová éra výpočetní techniky je, že existují procesy, o kterých se dodnes neví, zda jsou v polynomiálním čase proveditelné na počítači klasickém, jejichž kvantové implementace byly již nalezeny. Klasické násobení (n bitových) čísel, zabere $O(n^2)$ operací, případně až $O(n^2 \log n)$ pro velká čísla. Násobení dvou čísel se dá redukovat na problém násobení dvou polynomů stupně n , přičemž diskrétní Fourierova transformace podá informaci o hodnotách polynomu v n -tých odmocninách z jednotky, což je vše, co potřebujeme k určení celého polynomu. Rychlá Fourierova transformace tento úkon dokáže pouze v $\Theta(n \log n)$ operacích. Díky multiplikativitě, linearitě a funkci inverzní k Fourierově transformaci pak dokážeme zpětně v tomto čase zjistit součin našich čísel.

Kvantová Fourierova transformace, která obdobnou operaci aplikuje na náš vektor, na klasickém počítači s n qubity počítá s 2^n prvky. Nejlepší známé algoritmy ji provádí v $O(n^2 2^n)$ operacích, zatímco na kvantových počítačích pracuje v kvadratickém čase a s jistou přesností i v $\Theta(n \log n)$, viz [3, Ch. 4. a 5.] pro více informací. Důvodem je, že byt výsledek získáme asymptoticky rychleji, pravděpodobnost jeho správnosti je na oplátku snížena.

Vynásobit dvě matice řádu n na klasickém počítači zjevně nedokážeme rychleji než v řádově n^2 operacích, neboť musíme pracovat se všemi prvky matice. Kvantový počítač dokáže dvě matice řádu n vynásobit užitím $O(n^{5/3})$ kvantových operací, což přijde vhod i při aplikaci kvantových bran, dvě po sobě jdoucí brány totiž působí na vektor jako jejich součin. To možná může znít až nemožně, nicméně kvantový svět se mnohdy nechová tak, jak bychom čekali. Pro jedno, Lov Grover [13] navrhl v 90. letech kvantový algoritmus, který s vysokou pravděpodobností nalezne v poli o n prvcích jeden konkrétní v $O(\sqrt{n})$ čase (což je asymptoticky optimální), v klasické mechanice očekávaný čas nalezení bude kvadraticky pomalejších $n/2$ operací.

Další problém notoricky klasicky obtížný je rozklad celého čísla na prvočinitele. Jistě mocniny dvojky můžeme zanedbat, zbyde nám tedy najít lichá a, b se součinem n . Tento problém lze snadno převést na hledání řádu čísla a modulo n . V devadesátých letech minulého století přišel Peter Shor [33] s řešením problému diskrétního logaritmu na kvantovém počítači užívajícím polynomiálního počtu kvantových bran, čímž je řešen i problém rozkladu celého čísla. Mnoho v té době užívaných protokolů na šifrování a podpis dat bylo založeno na jednom z těchto dvou problémů, nejprominentější z nich je známý jako RSA [28]. Tento objev pochopitelně způsobil paniku mezi kryptografickou komunitou, všechny nápady jenom vzdáleně spojené s diskrétním logaritmem musely být smeteny ze stolu.

Poznamenejme, že nejefektivnější známé klasické algoritmy rozkládající velká čísla (dejme

tomu $\log_2(n) > 200$) užívají poznatky z teorie eliptických křivek a algebraické teorie čísel, na kterou ještě přijde řeč. Tyto algoritmy nesou názvy *Elliptic-curve factorization* a *General number field sieve*, první z nich je založen. Oba běží v očekávaném subexponenciálním čase.

2.2 ?

???? Zjevnou adaptací Diffie-Hellmanova protokolu je výměna, která nese název ECDH (Elliptic Curve Diffie-Hellman):

Veřejné parametry: Prvočíslo p , eliptická křivka $E/\mathbb{F}_p$ a bodem $G \in E(\mathbb{Z}_p)$ vysokého řádu.

Alfréd	Blažena
Vstup: $a \leq \#E(\mathbb{Z}_p) - 1$	Vstup: $b \leq \#E(\mathbb{Z}_p) - 1$
	$\xrightarrow{[a]G}$
	$\xleftarrow{[b]G}$
$G_{AB} := [a]([b]G) = [a][b]G$	$G_{BA} := [b]([a]G) = [b][a]G$
Výstup: G_{AB}	Výstup: G_{BA}

Algoritmus 2: Protokol ECDH

Tento protokol je založen na předpokladu, že diskretní logaritmus na eliptických křivkách, tedy ze znalosti P a $[n]P$ spočítat n , je těžký problém. Není znám žádný algoritmus, který by nezískal společné tajemství výpočtem privátních klíčů obou stran. ???

Kapitola 3

Algebraická teorie čísel

Ve snaze vybudovat teorii k hlubšímu studiu eliptických křivek a isogenií, natož diskuzi prakticky užívaných protokolů, se musíme na tyto objekty podívat v naprosto odlišném světle. Opustíme proto na okamžik eliptické křivky a ponoříme se do říše algebraické teorie čísel.

Na světě se nachází myriáda kvalitních a podrobných materiálů ke studiu této krásné oblasti matematiky, já osobně vřele doporučuji texty [15], [22], [24] či [26]. Jako velmi stručný úvod motivovaný poznatky z elementární teorie čísel může též posloužit má SOČ, [25].

3.1 Moduly nad okruhem

Při definici vektorového prostoru požadujeme, aby byl sestrojen nad tělesem. Objekt mající obdobné vlastnosti můžeme však obecněji sestrojít nad libovolným okruhem.

Definice 3.1.1. Mějme grupu G s a množinu X . Pod *levou akci* G na X rozumíme zobrazení $\cdot : G \times X \rightarrow X$, pro které platí $1 \cdot x = x$ a $g \cdot (h \cdot x) = (g \cdot h) \cdot x$ pro $g, h \in G, x \in X$.

Definice 3.1.2. Akci $\cdot : G \times X \rightarrow X$ nazveme *volnou*, pokud pro libovolná $x \in X$ a $g \in G$ rovnost $g \cdot x = x$ znamená $g = 1$.

Definice 3.1.3. Grupou M s operací $+$ pro okruh R nazveme *levým R -modulem* s akci $\cdot : R \times M \rightarrow M$, pokud $\cdot$ je asociativní a na $+$ oboustranně distributivní.

Analogicky definujeme i pravou akci G na X a pravý modul.

Vzpomeňme na definici volné grupy G , jakožto $G \cong \mathbb{Z}^r$ pro nějaké celé r , obdobně definujeme i volný modul.

Definice 3.1.4. Modul M okruhu R nazveme *volným*, pokud má R -bázi, tj. pro nějaká $m_i \in M$ lineárně nezávislá nad R je $M = \{r_1 m_1 + \dots + r_k m_k \mid r_i \in R\}$. Říkáme, že množina $\{m_1, \dots, m_k\}$ *generuje* M .

Definice 3.1.5. Bud' M volný R -modul. Pokud je k nejmenší přirozené číslo takové, že existuje k prvků M generujících M nad R , řekneme, že R -rank M je k .

Pro R těleso je M volným modulem, tedy vektorovým prostorem nad R , protože každý vektorový prostor vyžaduje existenci báze. R -rank M je pak roven stupni rozšíření $[M : R]$.

Nejprve si ukážeme jednoduchý způsob, jak poznat, zda je grupa $\mathbb{Z}$ -modulem.

Příklad 3.1.6. Ukažme, že grupa je abelovská, právě pokud je $\mathbb{Z}$ -modulem.

Důkaz. Každá abelovská grupa G s operací $+$ je $\mathbb{Z}$ -modulem s akcí $n \cdot a$, jakožto součet n čísel $a \in G$, pro záporná čísla $(-n) \cdot a = -(n \cdot a)$. Navíc pro $\mathbb{Z}$ -modul s jednotkou 1 s operací $+$ platí:

$$x + y + x + y = 1 \cdot (x + y) + 1 \cdot (x + y) = (1 + 1) \cdot (x + y) = (1 + 1) \cdot x + (1 + 1) \cdot y = x + x + y + y,$$

tedy $y + x = x + y$. □

Každý komutativní okruh R je volným R -modulem, jehož R -rank je 1. Mezi volné $\mathbb{Z}$ -moduly patří například okruh zbytkových tříd $\mathbb{Z}_{101}$ ranku 1, či okruh Gaussových celých čísel, jenž má $\mathbb{Z}$ -rank 2. Naopak tělesa $\mathbb{Q}, \mathbb{C}$ jsou po řadě $\mathbb{Z}$ -modul, resp. $\mathbb{Q}$ -modul bez konečné báze, nejsou proto volné.

Poněkud zajímavějším příkladem modulu je grupa nejvýše kvadratických polynomů nad reálnými čísly $\mathbb{R}[x]/x^3\mathbb{R}$, což je volný $\mathbb{R}$ -modul ranku 3 s bází $\{1, x, x^2\}$, či grupa $E[n]$ pro křivku nad K s char $K \nmid n$, což je volný $\mathbb{Z}_n$ -modul, který má díky větě ?? rank 2.

Poznámka 3.1.7. Roku 1922 Luis Mordell v [21] dokázal, že pro libovolnou eliptickou křivku E je grupa $E(\mathbb{Q})$ konečně generovaná. Tento výsledek rozšířil André Weil v roce 1928 pro libovolnou projektivní křivku nad číselným tělesem [39], což je pojem, který si za chvíli objasníme. Obecně charakterizovat tuto grupu, či efektivně spočítat její rank, jsou dnes problémy stále velmi obtížné. Clayův institut tuto oblast matematiky považoval za tak důležitou, že roku 2000 mezi problémy tisíciletí (Millenium Prize Problems) zařadil tzv. *Birch-Swinnerton-Dyerovu domněnku*, která se zabývá asymptotickým chováním $E(\mathbb{F}_p)/p$ vzhledem k ranku naší křivky.

Podmnožiny R -modulu uzavřené na sčítání a násobení prvky R jsou též R -moduly. Takový modul pak nazveme podmodulem.

Definice 3.1.8. Nechť M a N jsou R -moduly, přičemž N je podgrupa M . Pak N nazveme *podmodulem* M . *Index* podmodulu N v M definujeme jako počet prvků faktorgrupy M/N .

Věta 3.1.9. *Nechť M je volný $\mathbb{Z}$ -modul a N jeho podmodul. Pak rank N je nejvýše tak velký, jako rank M . Speciálně je N volný.*

Hezký důkaz indukci je podán v [26, Věta 1.3.8]. Pokud bychom však místo $\mathbb{Z}$ uvažili libovolný komutativní okruh R , tvrzení již ne nutně platí!

Příklad 3.1.10. Ukažme, že $\mathbb{Z}_6$ -podmodul $2\mathbb{Z}_6 = \{0, 2, 4\}$ není volný.

Řešení. Pokud by modul $2\mathbb{Z}_6$ měl nad $\mathbb{Z}_6$ bázi, musí být její prvky nad $\mathbb{Z}_6$ lineárně nezávislé. Nicméně $0 \cdot 3 = 2 \cdot 3 = 4 \cdot 3 = 0$, přičemž $3 \neq 0$ v $\mathbb{Z}_6$. Žádná podmnožina $S \subseteq 2\mathbb{Z}_6$ tedy není nad naším okruhem lineárně nezávislá, protože $3S = \{0\}$. $\square$

Obdobně vidíme, že pokud R je okruh, který není oborem integrity, obsahující nenulové prvky x, y se součinem 0, a M je jeho volný podmodul, pak xM je podmodul M , který není volný.

Čtenář se mohl setkat s pojmem *tenzorový součin* vektorových prostorů V a W , neboli vektorový prostor U disponující bilineárním zobrazení $V \times W \rightarrow U$. My tuto definici rozvineme na moduly nad komutativním okruhem, tedy akci $R \times G \rightarrow G$ rozšíříme na akci $M \times G \rightarrow G$, kde M je R -modul.

Definice 3.1.11. Buďte R okruh a M a N jeho levý, resp. pravý modul. Uvažme prvky $m \in M, n \in N$ jednotlivých modulů. Pak *tenzorový součin* $m \otimes n$ definujeme jako výraz, který je na sčítání oboustranně distributivní a pro každé $r \in R$ splňuje:

$$(rm) \otimes n = r(m \otimes n) = m \otimes (rn).$$

Definice 3.1.12. Buďte R okruh a M a N jeho levý, resp. pravý modul. Pak *tenzorový součin* M a N je volný R -modul definovaný následovně:

$$M \otimes_R N = \left\{ \sum r_i m_i \otimes n_i \mid r_i \in R, m_i \in M, n_i \in N \right\}.$$

Jeho prvky nazveme *tenzory*.

Tenzorový součin dvou modulů je až na isomorfismus unikátní.

Příklad 3.1.13. Buďte m, n nesoudělná celá čísla. Ukažme, že $\mathbb{Z}_m \otimes_{\mathbb{Z}} \mathbb{Z}_n = \{0\}$.

Řešení. Máme:

$$\begin{aligned} m(1 \otimes 1) &= m \otimes 1 = 0 \otimes 1 = 0, \\ n(1 \otimes 1) &= 1 \otimes n = 1 \otimes 0 = 0. \end{aligned}$$

Dle Bezoutovy věty existují $x, y \in \mathbb{Z}$, že $xm + yn = 1$. Pak:

$$1 \otimes 1 = (xm + yn)(1 \otimes 1) = xm(1 \otimes 1) + yn(1 \otimes 1) = 0.$$

Pro každá $x \in \mathbb{Z}_m, y \in \mathbb{Z}_n$ pak platí $x \otimes y = x(1 \otimes y) = xy(1 \otimes 1) = 0$. $\square$

Případ $N = \mathbb{Q}$ a $R = \mathbb{Z}$ je zajímavější:

Věta 3.1.14. Pokud je M $\mathbb{Z}$ -modul, každý prvek $\mathbb{Q} \otimes_{\mathbb{Z}} M$ se dá zapsat ve tvaru $r \otimes m$ pro $r \in \mathbb{Q}, m \in M$.

Důkaz. Je postačující ukázat, že pro $x, y \in \mathbb{Q}, m, n \in M$ se $x \otimes m + y \otimes n$ dá vyjádřit v takovém tvaru. Zvolme celá a, b, c splňující $x = \frac{a}{c}, y = \frac{b}{c}$. Pak:

$$\frac{a}{c} \otimes m + \frac{b}{c} \otimes n = \frac{1}{c} \otimes am + \frac{1}{c} \otimes bn = \frac{1}{c} \otimes (am + bn),$$

kde $am + bn \in M$, je hledaného tvaru. $\square$

3.2 Číselná tělesa

Za pomoci vlastností modulů můžeme začít studovat konečná rozšíření racionálních čísel, tzv. číselná tělesa.

Definice 3.2.1. Komplexní číslo α , které je kořenem polynomu $P \in \mathbb{Z}[x]$, nazveme *algebraické*. Pokud je navíc α kořenem monického (normovaného) polynomu nad $\mathbb{Z}$, nazveme jej *celým algebraickým* číslem.

Definice 3.2.2. Konečná rozšíření racionálních čísel obsahují pouze čísla algebraická, tato tělesa proto nazveme *algebraická číselná tělesa*, pro jednoduchost je budeme nazývat pouze *číselná tělesa*.

Definice 3.2.3. Pod stupněm číselného tělesa rozumíme stupni jeho rozšíření nad $\mathbb{Q}$ jakožto vektorového prostoru. Číselná tělesa stupně 2 nazveme *kvadratická*.

Jistě obor komplexních čísel s racionální reálnou i imaginární složkou je kvadratickým tělesem, jako je též těleso $\mathbb{Q}(\sqrt{2})$. Obecně každé těleso dáno rozšířením $\mathbb{Q}$ o jednu jedinou odmocninu je kvadratické. Opačná inkluze je též nasnadě:

Věta 3.2.4. *Bud' K kvadratické těleso. Pak $K = \mathbb{Q}(\sqrt{m})$ pro nějaké celé bezčtvercové m .*

Důkaz. K je vektorový prostor nad $\mathbb{Q}$ stupně dvě, má tedy nad racionálními čísly bázi $\{1, \theta\}$ a K je rozšířením $\mathbb{Q}(\theta)$ pro algebraické θ . Číslo θ^2 náleží do K , musí proto existovat vyjádření $a + b\theta = \theta^2$ pro a, b racionální čísla, tedy $\theta = \frac{s+t\sqrt{m}}{2}$ pro vhodná racionální s, t . Pak $K = \mathbb{Q}\left(\frac{s+t\sqrt{m}}{2}\right) = \mathbb{Q}(\sqrt{m})$. $\square$

Pro $m > 0$ nazveme K *reálným* kvadratickým tělesem, v opačném případě ($m < 0$) jej nazveme *imaginárním* kvadratickým tělesem. Pokud m je čtvercem celého čísla, je K rovno $\mathbb{Q}$, není tedy kvadratickým tělesem.

Toto tvrzení můžeme rozšířit na všechna číselná tělesa. Konkrétně těleso K je jednoduchým rozšířením $\mathbb{Q}(\theta)$ pro algebraické číslo θ , právě pokud obsahuje pouze algebraická čísla, jak je ukázáno v [29, Věta 11.12]. Dokonce si takové θ můžeme zvolit celé algebraické, viz [24, Lemma 4.3.8]. Báze K jakožto vektorového prostoru je poté $\{1, \theta, \dots, \theta^{n-1}\}$, kde $n = [K : \mathbb{Q}]$ je stupeň minimálního polynomu prvku θ nad racionálními čísly.

Poznámka 3.2.5. Je zajímavé uvážit případ rozšíření $\mathbb{Q}(\theta)$, kde θ není kořenem žádného polynomu s racionálními koeficienty, takové θ se nazývá *transcendentní*. Pak zobrazení $P \mapsto P(\theta)$ pro racionální lomenou funkci P dává bijektivní homomorfismus mezi tělesem racionálních lomených funkcí a $\mathbb{Q}(\theta)$, tato tělesa jsou proto isomorfní.

Pojďme si trochu charakterizovat celá algebraická čísla našeho tělesa.

Věta 3.2.6. *Komplexní číslo α je celé algebraické, právě pokud je $\mathbb{Z}[\alpha]$ volným $\mathbb{Z}$ -modulem.*

Důkaz. Je-li α celé algebraické číslo s minimálním polynomem $f \in \mathbb{Z}[x]$ stupně n , pak $\mathbb{Z}[\alpha]$ je volný $\mathbb{Z}$ -modul s bází $\{1, \alpha, \dots, \alpha^{n-1}\}$, číslo α^k pro $k \geq n$ totiž dokážeme z $\alpha^{k-n}P(\alpha) = 0$ vyjádřit jako $\mathbb{Z}$ -lineárních kombinace mocnin α ostře nižších k , protože je P monický.

Naopak pokud je $\mathbb{Z}[\alpha]$ volný $\mathbb{Z}$ -modul, je generovaný prvky $f_i(\alpha) \in \mathbb{Z}[\alpha]$ pro polynomy $f_1, \dots, f_k \in \mathbb{Z}[x]$. Pro číslo t ostře větší $\max(\deg f_i)$, leží α^t v $\mathbb{Z}[\alpha]$, je proto vyjádřitelné jako $\mathbb{Z}$ -lineární kombinace $f_i(\alpha)$. Pro nějaká $a_i \in \mathbb{Z}$:

$$\alpha^t = \sum a_i f_i(\alpha),$$

tedy α je kořenem monického polynomu $x^t - \sum a_i f_i(x)$, dle definice je celé algebraické. $\square$

Díky tomuto tvrzení můžeme jednoduše odůvodnit, proč necelá racionální čísla nejsou celá algebraická.

Příklad 3.2.7. Ukažme, že pro p, q nesoudělná celá s $|q| > 1$ je racionální číslo $\frac{p}{q}$ algebraické číslo, ale již není celé algebraické.

Důkaz. Číslo $\frac{p}{q}$ je kořenem polynomu $qx - p \in \mathbb{Z}[x]$, tedy je algebraické. Dále uvažme pro spor polynom $P = x^n + a_{n-1}x^{n-1} + \dots + a_0$ s kořenem $\frac{p}{q}$. Rovnost $P\left(\frac{p}{q}\right) = 0$ přenásobíme číslem q^n a získáme:

$$p^n + a_{n-1}p^{n-1}q + \dots + a_1pq^{n-1} + a_0q^n = 0.$$

Dejme tomu, že $|q| > 1$, a uvažme prvočíslo r dělící q . Pak r dělí číslo $-(a_{n-1}p^{n-1}q + \dots + a_1pq^{n-1} + a_0q^n) = p^n$, což je spor s faktem, že p a q jsou nesoudělná. Žádné takové prvočíslo proto neexistuje a $b = \pm 1$. $\square$

Poznámka 3.2.8. Na toto tvrzení můžeme nahlížet i jako na problém ukázat, že okruh $\mathbb{Z}\left[\frac{p}{q}\right]$ není volným $\mathbb{Z}$ -modulem. Pokud by totiž $\{a_1, \dots, a_k\}$ byla jeho báze, posloupnost mocnin $\frac{p}{q}, \left(\frac{p}{q}\right)^2, \dots, \left(\frac{p}{q}\right)^i, \dots \in \mathbb{Z}\left[\frac{p}{q}\right]$ má pro prvočíslo $r \mid q$ klesající celočíselné hodnoty r -valuací. To je nicméně spor, protože množina $\{\nu_r(a_1), \dots, \nu_r(a_k)\}$ je zdola omezená a platí $\nu_r(a+b) \geq \min\{\nu_r(a), \nu_r(b)\}$.

Důležitým faktem o celých algebraických číslech je, že v číselném tělese tvoří okruh, jak si dále ukážeme.

Věta 3.2.9. *Celá algebraická čísla číselného tělesa K tvoří okruh $\mathcal{O}_K$.*

Důkaz. Ukážeme, že součet a součin dvou algebraických čísel α a β je opět algebraické číslo. Mějme $\mathbb{Z}[\alpha]$ a $\mathbb{Z}[\beta]$ volné moduly a uvažme okruh $\mathbb{Z}[\alpha, \beta]$, jenž je množinou všech polynomů ve dvou proměnných nad celými čísly evaluovaných v bodě (α, β) . Ten je abelovskou grupou a díky příkladu 3.1.6 i $\mathbb{Z}$ -modulem.

V důkazu věty 3.2.6 jsme si ukázali, že pokud minimální polynom P_α má stupeň n , číslo α^k pro $k \geq n$ se dá vyjádřit jako $\mathbb{Z}$ -lineární kombinace prvků α s mocninami ostře nižšími n . Víme, že $\mathbb{Z}[\alpha, \beta]$ je množinou $\mathbb{Z}$ -lineárních kombinací čísel $\alpha^i \cdot \beta^j$, z čehož plyne, že $\mathbb{Z}[\alpha, \beta]$ je generovaný množinou $\{\alpha^i \beta^j \mid i \in \{0, 1, \dots, n-1\}, j \in \{0, 1, \dots, m-1\}\}$, kde minimální polynom β , P_β , má stupeň m . Okruh $\mathbb{Z}[\alpha, \beta]$ je proto volným $\mathbb{Z}$ -modulem ranku mn .

Okruhy $\mathbb{Z}[\alpha + \beta]$ a $\mathbb{Z}[\alpha\beta]$ jsou díky jejich komutativitě $\mathbb{Z}$ -moduly a navíc jsou oba zjevně podmoduly $\mathbb{Z}[\alpha, \beta]$. Díky větě 3.1.9 jsou oba volné (ranku nejvýše mn), tedy $\alpha + \beta$ a $\alpha\beta$ jsou celá algebraická čísla. Speciálně pro libovolné α celé algebraické je $-\alpha$ celé algebraické. Množina $\mathcal{O}_K$ celých algebraických čísel tělesa K proto tvoří okruh. $\square$

Poznámka 3.2.10. Okruhy celých algebraických čísel značíme $\mathcal{O}_K$ a později uvedeme pořádky, které budeme povětšinou značit $\mathcal{O}$. Shodně jsme značili bod v nekonečnu na křivce, mějme proto na paměti kdy diskutujeme který pojem!

Pokud uvážíme algebraické číslo θ s minimálním polynomem nad celými čísly:

$$P : a_n x^n + a_{n-1} x^{n-1} + \dots + a_0,$$

pak $a_n \theta$ je kořenem monického polynomu:

$$P^* : x^n + a_n a_{n-1} x^{n-1} + a_n^2 a_{n-2} x^{n-2} + \dots + a_n^n a_0,$$

toto číslo je tedy celé algebraické. Víme, že podílové těleso okruhu $\mathcal{O}_K$, které označíme L , je nejmenší těleso obsahující $\mathcal{O}_K$, tedy je podtělesem K . Navíc pro libovolné $\alpha \in K$ existuje celé m s $m\alpha \in \mathcal{O}_K$, tedy $\alpha = \frac{m\alpha}{m}$ je podílem dvou prvků $\mathcal{O}_K$, tudíž $K \subseteq L$, což nám stačí k závěru, že K je podílové těleso $\mathcal{O}_K$.

Dle příkladu 3.2.7 je okruhem celých algebraických čísel tělesa $\mathbb{Q}$ množina celých čísel. V libovolném kvadratickém tělese však dokážeme $\mathcal{O}_K$ za pomoci znalosti řešení kvadratické rovnice jednoduše popsat též.

Věta 3.2.11. *Nechť $m \neq 0, 1$ je bezčtvercové celé číslo a $K = \mathbb{Q}(\sqrt{m})$ je algebraické číselné těleso. Pak platí:*

$$\mathcal{O}_K = \begin{cases} \mathbb{Z}[\sqrt{m}], & \text{pokud } m \equiv 2, 3 \pmod{4}, \\ \mathbb{Z}\left[\frac{1+\sqrt{m}}{2}\right], & \text{pokud } m \equiv 1 \pmod{4}. \end{cases}$$

Důkaz. Jistě $\mathbb{Z}[\sqrt{m}]$, resp. $\mathbb{Z}\left[\frac{1+\sqrt{m}}{2}\right]$, je podmnožinou $\mathcal{O}_K$, neboť minimální polynomy prvků $a+b\sqrt{m}$, resp. $a+b\frac{1+\sqrt{m}}{2}$, jsou po řadě $(x-a)^2-bm^2$, resp. $(x-a)^2-bx+ab+b^2\frac{1-m}{4}$.

Ze tvaru řešení kvadratické rovnice plyne, že prvky $\mathcal{O}_K$ jsou ve tvaru $\frac{a+b\sqrt{m}}{2}$ pro $a, b \in \mathbb{Z}$. Zjevně pro $b \neq 0$ sdílí $\frac{a+b\sqrt{m}}{2}$ a $\frac{a-b\sqrt{m}}{2}$ minimální polynom, musí nutně být:

$$\left(x - \frac{a+b\sqrt{m}}{2}\right) \left(x - \frac{a-b\sqrt{m}}{2}\right) = x^2 - ax + \frac{a^2 - b^2m}{4}.$$

Pokud $\frac{a+b\sqrt{m}}{2} \in \mathcal{O}_K$, je tento monický polynom definovaný nad celými čísly. Proto $a^2 - b^2m$ je dělitelné čtyřmi. Je-li m je sudé, je a též, tedy a^2 je dělitelné čtyřmi. Za předpokladu, že m je bezčtercové, je $m \equiv 2 \pmod{4}$, tedy i b je sudé.

Nyní již předpokládejme, že m je liché. Pokud je $m \equiv 3 \pmod{4}$, platí $4 \mid a^2 + b^2$, což nutně znamená $2 \mid a, b$, protože kvadráty dávají zbytky 0, 1 po dělení čtyřmi. Pak $\frac{a+b\sqrt{m}}{2} \in \mathbb{Z}[\sqrt{m}]$. Konečně uvažme $m \equiv 1 \pmod{4}$. Máme $a^2 \equiv b^2 \pmod{4}$, tedy $a \equiv b \pmod{2}$. To ale znamená, že $\frac{a+b\sqrt{m}}{2} \in \mathbb{Z}\left[\frac{1+\sqrt{m}}{2}\right]$. $\square$

Každé číselné těleso je jednoduchým rozšířením racionálních čísel, platí však obdobná vlastnost pro okruhy celých algebraických čísel a celá čísla? U kvadratických těles jsme si to právě potvrdili, tělesa vyšších řádů tentokrát tuto vlastnost ne nutně sdílí. Minimální příklad se dokonce nachází již mezi kubickými tělesy.

Ke konci této sekce ještě zběžně definujeme *pořádky*, tj. podokruhy číselného tělesa, které mají rank shodný se stupněm tělesa.

Definice 3.2.12. Okruh $\mathcal{O}$ obsažen v číselném tělese K nazveme *pořádkem*, pokud je volným $\mathbb{Z}$ -modulem ranku $[K : \mathbb{Q}]$.

Nejprve si všimněme, že $\mathcal{O}_K$ je pořádkem K . Dalším příkladem pořádku je okruh $\mathbb{Z}[3i]$ v $\mathbb{Q}(i)$, který není okruhem Gaussových celých čísel, je v něm ale obsažen.

Věta 3.2.13. *Nechť K je číselné těleso stupně n a $\mathcal{O}$ jeho pořádek. Pak $\mathcal{O}$ je podmodulem $\mathcal{O}_K$.*

Důkaz. Bud' $\{a_1, \dots, a_n\}$ báze $\mathcal{O}$ jakožto $\mathbb{Z}$ -modulu. Protože $\mathcal{O} = \mathbb{Z}[a_1, \dots, a_n]$ je volný modul a $\mathbb{Z}[a_i]$ jsou jeho podmoduly, podle věty 3.1.9 jsou všechny volné. Díky větě 3.2.6 jsou a_i celá algebraická čísla, tedy $a_i \in \mathcal{O}_K$. Protože $\mathbb{Z} \subseteq \mathcal{O}_K$, leží každá $\mathbb{Z}$ -lineární kombinace a_i v $\mathcal{O}_K$, jinak řečeno $\mathcal{O} \subseteq \mathcal{O}_K$. $\square$

O $\mathcal{O}_K$ tak můžeme hovořit jako o „maximálním“ pořádku.

Definice 3.2.14. Bud' $\mathcal{O}$ pořádek číselného tělesa K . Pak *vodič* $\mathcal{O}$ v $\mathcal{O}_K$ definujeme jako index $|\mathcal{O}_K/\mathcal{O}|$.

přičemž jsou j. obsahuje celočíselnou bázi pro K . Další ekvivalentní definici pořádku pak skýtá tensorový součin:

Věta 3.2.15. *Bud' K číselné těleso. Pak podokruh $\mathcal{O} \subseteq K$ je pořádkem, právě pokud je volným $\mathbb{Z}$ -modulem splňujícím $\mathbb{Q} \otimes_{\mathbb{Z}} \mathcal{O} \cong K$.*

Pozor, pořádky se od okruhu $\mathcal{O}_K$ obecně liší v několika podstatných oblastech, ke kterým se budeme vracet. Pro jedno, pořádky nejsou vždy celouzavřené nad jejich podílovým tělesem, jak je možné vidět u okruhu $\mathbb{Z}[\sqrt{5}] \subseteq \mathbb{Q}(\sqrt{5})$ a čísla $\frac{1+\sqrt{5}}{2}$, zatímco okruh $\mathcal{O}_K$ vždy je.

3.3 Norma, stopa a zkoumání dělitelnosti v okruzích

V této části užijeme pár základních poznatků ze studia lineární algebry ke studiu vlastnosti minimálních polynomů prvků číselného tělesa. Po čtenáři tedy požadujeme, aby se alespoň „stopově“ orientoval v této teorii, pro velmi podrobný úvod do této oblasti matematiky může posloužit [16].

Mějme K číselné těleso a L jeho konečné rozšíření s $[L : K] = n$. Zobrazení na L dané předpisem $a(x) : x \mapsto ax$, tedy násobení prvkem $a \in L$, definuje K -lineární endomorfismus vektorového prostoru L nad K . Pokud si vybereme bázi $\{\alpha_1, \dots, \alpha_n\}$ prostoru L nad K , zobrazení $a(x)$ působí na tuto bázi jako matice:

$$\begin{bmatrix} a(\alpha_1) \\ a(\alpha_2) \\ \vdots \\ a(\alpha_n) \end{bmatrix} = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \cdots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \cdots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{n1} & a_{n2} & \cdots & a_{nn} \end{pmatrix} \begin{bmatrix} \alpha_1 \\ \alpha_2 \\ \vdots \\ \alpha_n \end{bmatrix},$$

kde $a_{ij} \in K$, a rozšiřuje se K -lineárně na celém L . Pokud vyjádříme $a = t_1\alpha_1 + \cdots + t_n\alpha_n$ jako lineární kombinaci prvků báze, můžeme díky vyjádření $a(\alpha_i) = \sum_j a_{ij}\alpha_j$ jednoznačně určit celou matici.

My se zaměříme na případ $K = \mathbb{Q}$ a L číselné těleso stupně n , který popsat je jednodušší. Víme, že L je jednoduché rozšíření $\mathbb{Q}(\theta)$ s bází $\{1, \theta, \dots, \theta^{n-1}\}$, vzhledem ke které budeme psát naše mapy $a(x)$. Ukážeme, že toto zobrazení ve své podstatě souvisí s minimálním polynomem prvku a nad racionálními čísly.

Definice 3.3.1. Ať $K = \mathbb{Q}(\theta)$ je číselné těleso a τ je jeho prvek. Pak pod pojmem *charakteristický polynom* τ rozumíme charakteristickému polynomu transformace $\tau(x)$.

Nejprve se podívejme na zobrazení $\theta(x)$, kde θ má minimální polynom nad $\mathbb{Q}$ roven $x^n + b_{n-1}x^{n-1} + \cdots + b_0$. Máme dáno $\theta \cdot \theta^{i-1} = \sum_j a_{ij}\theta^{j-1}$, tedy protože prvky množiny

$\{1, \theta, \dots, \theta^{n-1}\}$ jsou lineárně nezávislé nad $\mathbb{Q}$, můžeme psát $\theta(x)$ jako akci matice M_θ udávající $\theta(x)$:

$$\begin{pmatrix} 0 & 1 & 0 & \cdots & 0 \\ 0 & 0 & 1 & \cdots & 0 \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ 0 & 0 & \cdots & 0 & 1 \\ -b_0 & -b_1 & \cdots & -b_{n-2} & -b_{n-1} \end{pmatrix}$$

na $\mathbb{Q}(\theta)$. Charakteristický polynom θ je charakteristický polynom matice M_θ , který je daný $\det(xI - M_\theta)$, tedy:

$$\det \begin{pmatrix} x & -1 & 0 & \cdots & 0 \\ 0 & x & -1 & \cdots & 0 \\ \vdots & \vdots & \ddots & \ddots & \vdots \\ 0 & 0 & \cdots & x & -1 \\ b_0 & b_1 & \cdots & b_{n-2} & x + b_{n-1} \end{pmatrix},$$

což je $b_0 + b_1x + \cdots + b_{n-1}x^{n-1} + x^n$, minimální polynom prvku θ .

Nyní již uvažme libovolné $\tau \in \mathbb{Q}(\theta)$. Připomeňme známý fakt ze studia tělesových rozšíření: $[\mathbb{Q}(\theta) : \mathbb{Q}(\tau)] \cdot [\mathbb{Q}(\tau) : \mathbb{Q}] = [\mathbb{Q}(\theta) : \mathbb{Q}]$, speciálně stupeň tělesa $\mathbb{Q}(\tau)$ dělí stupeň $\mathbb{Q}(\theta)$, a totéž proto platí pro stupně minimálních polynomů příslušných τ a θ . Zobrazení $\tau(x)$ působí na $\mathbb{Q}(\theta)$ jako blokově diagonální matice obsahující n/k matic:

$$\begin{pmatrix} 0 & 1 & 0 & \cdots & 0 \\ 0 & 0 & 1 & \cdots & 0 \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ 0 & 0 & \cdots & 0 & 1 \\ -c_0 & -c_1 & \cdots & -c_{k-2} & -c_{k-1} \end{pmatrix},$$

kde $k \mid n$ a $x^k + c_{k-1}x^{k-1} + \cdots + c_0$ je minimální polynom τ nad racionálními čísly. Charakteristický polynom τ je pak jeho minimální polynom umocněn na n/k -tou mocninu, což je v souladu s větou Cayley-Hamiltona zaobírající se charakteristickými polynomy matic.

Kvůli této korespondenci zobrazení $\tau(x)$ a minimálního polynomu τ definujeme pojmy stopa a norma, které nám pomohou s prací v okruzích, například při zkoumání dělitelnosti.

Definice 3.3.2. Buď K číselné těleso a τ jeho prvek. Pak jeho definujeme *stopu* $Tr(\tau)$ a *normu* $N(\tau)$ jako stopu, resp. determinant matice udávající $\tau(x)$:

$$\begin{aligned} Tr_K(\tau) &= Tr M_\tau, \\ N_K(\tau) &= \det M_\tau. \end{aligned}$$

Norma i stopa prvků číselného tělesa jsou tak racionální čísla. Abychom se neudávali notací, pokud bude jasné těleso nad kterým pracujeme, budeme psát jednoduše $Tr(\tau)$, $N(\tau)$.

Pojďme se si spočíst normu a stopu pár prvků v číselných tělesech, abychom získali intuici, s čím to pracujeme.

V tělese $\mathbb{Q}(\sqrt{-2})$ mějme číslo $a + b\sqrt{-2}$. Báze tohoto tělesa jakožto vektorového prostoru nad $\mathbb{Q}$ je $\{1, \sqrt{-2}\}$, pojďme spočíst akci $(a + b\sqrt{-2})(x)$ na tomto tělese, k čemuž nám stačí určit akci na bázi:

$$\begin{aligned}(a + b\sqrt{-2}) \cdot 1 &= a + b\sqrt{-2}, \\ (a + b\sqrt{-2}) \cdot \sqrt{-2} &= -2b + a\sqrt{-2},\end{aligned}$$

tedy $(1 + 2\sqrt{-2})(x)$ působí na $\mathbb{Q}(\sqrt{-2})$ jako matice:

$$\begin{pmatrix} a & b \\ -2b & a \end{pmatrix}.$$

Její stopa je $2a$ a determinant $a^2 + 2b^2$, což souhlasí s tím, že minimální polynom $a + b\sqrt{-2}$ je pro $b \neq 0$ roven $x^2 - 2ax + a^2 + 2b^2$ a pro $b = 0$ jednoduše $x - a$.

Uvažme dále těleso $\mathbb{Q}(\theta)$, kde θ je kořenem polynomu $x^3 - x + 3$, který je zjevně iracionální. Libovolný jeho prvek τ vyjádřený podle báze $\{1, \theta, \theta^2\}$ jako $a + b\theta + c\theta^2$ působí na bázi jako:

$$\begin{aligned}(a + b\theta + c\theta^2) \cdot 1 &= a + b\theta + c\theta^2, \\ (a + b\theta + c\theta^2) \cdot \theta &= -3c + (a + c)\theta + b\theta^2, \\ (a + b\theta + c\theta^2) \cdot \theta^2 &= -3b + (b - 3c)\theta + (a + c)\theta^2,\end{aligned}$$

tedy udává matici:

$$\begin{pmatrix} a & b & c \\ -3c & a + c & b \\ -3b & b - 3c & a + c \end{pmatrix}$$

se stopou $3a + 2c$ a determinantem $a^3 - 3b^3 + 2a^2c + 3bc^2 + 9c^3 - ab^2 - 9abc - ac^2$. Buď je τ racionální číslo, či je jeho minimální polynom roven třemi. V prvním případě je jeho stopa $3a$ a norma a^3 , v druhém případě stopa a a norma rovna determinantu M_τ .

Když máme dobrou představu o normě a stopě, pojďme se o těchto funkcích ukázat několik málo důležitých faktů. K tomu nám pomohou klasické výsledky ohledně stop a determinantů matic.

Věta 3.3.3. *Norma je multiplikativní a stopa je $\mathbb{Q}(\theta)$ -lineární funkce.*

Důkaz. Důkaz plyne z faktů, že $\det(A \cdot B) = \det(A) \cdot \det(B)$ a $\text{Tr}(kA + \ell B) = \text{Tr}(kA) + \text{Tr}(\ell B) = k\text{Tr}(A) + \ell\text{Tr}(B)$ pro libovolné čtvercové matice A, B a $k, \ell \in \mathbb{Q}(\theta)$. $\square$

Normu a stopu τ můžeme díky vlastnostem mapy $\tau(x)$ pevněji ukotvit k minimálnímu polynomu τ :

Věta 3.3.4. *Bud' K číselné těleso stupně n a τ jeho prvek s minimálním polynomem $x^k + c_{k-1}x^{k-1} + \dots + c_0$ nad $\mathbb{Q}$. Pak:*

$$\begin{aligned} \text{Tr}(\tau) &= -n/k \cdot c_{k-1}, \\ N(\tau) &= (-1)^n c_0^{n/k}. \end{aligned}$$

Ekvivalentně věta říká, že pokud $\tau, \tau_2, \dots, \tau_n$ jsou kořeny charakteristického polynomu τ , včetně multiplicity, platí $\text{Tr}_K(\tau) = \tau + \tau_2 + \dots + \tau_n$ a $N(\tau) = \tau \cdot \tau_2 \cdots \tau_n$. Pokud je tedy τ celé algebraické číslo, jeho norma i stopa jsou celá čísla.

Důkaz. Tvar stopy plyne ihned z faktu, že stopa matice je součtem prvků po hlavní diagonále. Determinant blokové matice je součin determinantů bloků na diagonále, tedy n/k -tá mocnina determinantu matice:

$$\begin{pmatrix} 0 & 1 & 0 & \cdots & 0 \\ 0 & 0 & 1 & \cdots & 0 \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ 0 & 0 & \cdots & 0 & 1 \\ -c_0 & -c_1 & \cdots & -c_{k-2} & -c_{k-1} \end{pmatrix}.$$

což je $(-1)^k c_0$. □

Minimální polynomy prvků α a β nám toho říkají pouze pramálo o minimálních polynomech čísel $\alpha + \beta$ či $\alpha \cdot \beta$, nicméně za pomoci spojení minimálních polynomů s normami a stopami můžeme za pomoci vět výše přesně popsat některé jejich koeficienty.

Protože je norma multiplikativní a na celých algebraických číslech celočíselná, můžeme ji propojit s dělitelností v okruzích. Pokud $b = ac$ pro $a, b, c \in R$ nenulová, máme $N(b) = N(ac) = N(a)N(c)$.

Věta 3.3.5. *Mějme $a, b \in R \subseteq \mathcal{O}_K$ nenulová pro K číselné těleso. Pokud a dělí b , ve smyslu $b = a \cdot c$ pro $c \in R$, tak platí:*

$$N(a) \mid N(b).$$

Pokud a je v okruhu R invertibilní, tedy $a \cdot b = 1$ pro nějaké $b \in R$, nutně platí $N(a)N(b) = N(ab) = N(1) = 1$ a díky celočíselnosti norem je $N(a)$ rovno ± 1 .

Definice 3.3.6. Prvek $a \in R$, který je v R invertibilní, nazveme *jednotkou*.

Definice 3.3.7. Pokud je podílem dvou prvků $a, b \in R$ jednotka, nazveme je *asociované*.

Jednotky v okruzích tvoří multiplikativní grupu, přičemž v okruhu celých algebraických čísel kvadratických tělesech jsou určena řešeními kvadratických forem. V okruhu celých čísel tělesa $\mathbb{Q}$ jsou jednotky zjevně pouze ± 1 , Gaussova celá čísla připouští multiplikativní

invers prvků ± 1 i $\pm i$. Případ reálných kvadratických těles $\mathbb{Q}(\sqrt{d})$, tedy $0 < d \not\equiv 1 \pmod{4}$, je obzvláště zajímavý, jednotky $a + b\sqrt{-d} \in \mathbb{Z}[\sqrt{-d}]$ totiž splňují:

$$a^2 - db^2 = \pm 1,$$

tedy rozšířenou Pellovu rovnici.

Studium Pellových rovnic poté poukazuje na fakt, že tato grupa je vesměs cyklická, tedy že všechny jednotky vygenerujeme jako $\pm \omega^n$ pro $n \in \mathbb{Z}$ a ω tzv. *fundamentální jednotku* tohoto okruhu.

Od jednotek se přesunme na zobecnění prvočísel, tzv. *ireducibilních* prvků, v okruzích.

Definice 3.3.8. Prvek $a \in R$ nazveme *ireducibilním*, nelze-li jej zapsat jako součin dvou prvků R , obou ne jednotek.

Multiplikativita normy tvrdí, že prvky s prvočíselnou normou jsou nad R ireducibilní. Zajímalo by nás tedy, zda dokážeme s ireducibilními prvky operovat podobně jako s prvočíslly, tedy rozkládali čísla na ireducibilní prvky. Takový rozklad v obecném okruhu zjevně existuje, bohužel však ne vždy je jednoznačně určený. Koncept dělení v okruzích přivádí na mysl dělení se zbytkem.

Ze školních lavic víme, že v dokážeme v celých číslech dělit se zbytkem. Tuto vlastnost ale sdílí některé další okruhy, neprominentněji $\mathbb{Z}[i]$. Ukážeme si tedy, jak na to.

Vskutku, ukážeme, že pro libovolná nenulová $a, b \in \mathbb{Z}[i]$ můžeme zvolit Gaussova celá čísla q, r taková, že $a = bq + r$ a $N(r) < N(b)$, kde normu bereme normu komplexního čísla. Norma je multiplikativní, tedy ekvivalentně píšeme $N\left(\frac{r}{b}\right) < 1$ a $\frac{a}{b} = q + \frac{r}{b}$. Existence takových r a b je nicméně zřejmá, pokud se na problém podíváme geometricky. Rovnice $N(z) \leq 1$ definuje v komplexní rovině jednotkový kruh se středem v počátku, tedy požadujeme, aby šlo zvolit $q \in \mathbb{Z}[i]$, které je na méně než jednotkovou vzdálenost od libovolného komplexního čísla z . To jistě dokážeme, protože Gaussova celá čísla tvoří v komplexní rovině jednotkovou mřížku.

- obrázek -

Díky tomuto poznatku můžeme v $\mathbb{Z}[i]$ dělit se zbytkem, tudíž existuje pro libovolná $a, b \in \mathbb{Z}[i]$ (až na násobení jednotkou) jednoznačný nejvyšší společný dělitel, a výše uvedená vlastnost efektivně dává vzniku Euklidovu algoritmu v $\mathbb{Z}[i]$. Bezoutova identita proto platí pro dva členy a tedy i pro libovolný počet Gaussových celých čísel.

Definice 3.3.9. Okruhy, ve kterých můžeme obdobně dělit se zbytkem, nazveme *euklidovy*.

Poznámka 3.3.10. Pouze konečně mnoho okruhů celých algebraických čísel imaginárních kvadratických těles $\mathbb{Q}(\sqrt{d})$ pro $d < 0$ je euklidových, vyhovující d se nazývají *Heegnerova*. Z nich v absolutní hodnotě nejvyšší je -163 .

V oborech, ve kterých umíme dělit se zbytkem, díky platnosti Bezoutovy rovnosti vykazují ireducibilní prvky podobné vlastnosti jako prvočísla v celých číslech.

Věta 3.3.11. *Bud' R euklidův okruh a $p \in R$ ireducibilní. Pokud pro $a, b \in R$ platí $p \mid ab$, pak bud' $p \mid a$, či $p \mid b$.*

Důkaz. Necht' naopak platí $p \mid ab$ a p nedělí ani jeden z činitelů. Existuje (až na násobení jednotkou) jednoznačný společný dělitel d prvků p a a , který díky ireducibilitě p je buď s p asociovaný, či je jednotka. Pokud by nastal první případ, pak $p \mid a$, spor. Je tak d jednotkou, vhodným přenásobením a jednotkou uvažujeme $d = 1$. Z Bezoutovy rovnosti existují $x, y \in R$ splňující $xa + yp = 1$. Analogicky dojdeme k existenci $z, t \in R$ s $zb + tp = 1$. Vynásobením těchto rovností získáme:

$$1 = (xa + yp)(zb + tp) = xyab + p(xta + yzb + ytp),$$

díky předpokladu úlohy p dělí pravou stranu a tedy i levou, což je hledaný spor. $\square$

S přechodem věty na mysl se není příliš obtížné dovtípit, že euklidovy okruhy připouští jednoznačný rozklad, protože se ireducibilní prvky opravdu chovají podobně jako prvočísla.

Důsledek 3.3.12. *Bud' R euklidův okruh. Pak se každý jeho prvek jednoznačně (až na pořadí prvků a násobení jednotkou) rozkládá na součin ireducibilních prvků a jednotky.*

Důkaz. Pokud prvek $n \in R$ je reducibilní jako $n = ab$ kde a, b nejsou jednotky, platí $1 < |N(a)| < |N(a)N(b)| = |N(n)|$ a obdobně pro b , tedy sestupem dojdeme k tomu, že každý prvek lze rozložit na (nějaký) součin ireducibilních prvků. Dejme tomu, že existují dvě posloupnosti $p_1, \dots, p_k$ a $q_1, \dots, q_\ell$ ireducibilních prvků takových, že platí:

$$u_1 p_1 \cdots p_k = n = u_2 q_1 \cdots q_\ell$$

pro nějaké jednotky $u_i \in R$. Platí, že p_1 dělí druhý rozklad, tedy dělí jedno z q_i , bez újmy na obecnosti ať to je q_1 , tedy $q_1 = v_1 p_1$. Tento proces opakujeme s číslem $\frac{n}{p_1} = \frac{u_1}{v_1} p_2 \cdots p_k = u_2 q_2 \cdots q_\ell$, čímž docházíme k tomu, že množiny $\{p_1, \dots, p_k\}$ a $\{q_1, \dots, q_\ell\}$ jsou až na asociaci shodné, včetně násobnosti, což jsme chtěli. $\square$

V obecném okruhu, dokonce ani $\mathcal{O}_K$, jednoznačnost rozkladu však neplatí. Klasický protipříklad dává okruh $\mathbb{Z}[\sqrt{-5}]$ a dva rozklady čísla $6 = 2 \cdot 3 = (1 + \sqrt{-5})(1 - \sqrt{-5})$. Ukážeme, že všichni čtyři činitelé jsou v $\mathbb{Z}[\sqrt{-5}]$ ireducibilní.

Norma obecného prvku $a + b\sqrt{-5}$ našeho okruhu je daná $a^2 + 5b^2$, tedy normy našich dělitelů jsou po řadě rovny 4, 9, 6 a 6. Pokud by nějaký z nich šel rozložit jako součin dvou ireducibilních prvků, s ohledem na multiplikativitu a nezápornost normy v $\mathbb{Z}[\sqrt{-5}]$ by oba měly normu buď 2 či 3. Nicméně 2 a 3 nejsou kvadratické zbytky modulo 5, tedy rovnost $2, 3 = N(a + b\sqrt{-5}) = a^2 + 5b^2$ nemá řešení, taková čísla proto neexistují a všichni čtyři

dělitelé jsou ireducibilní. Navíc multiplikativita normy zjevně nepovoluje, aby se libovolný pár dělitelů dělil, takže tyto rozklady jsou různé. V příštích sekcích se k jednoznačnosti rozkladu ještě vrátíme, nicméně prozatím mějme na paměti, že ne vždy nutně platí.

Některé prvky číselných okruhu můžeme tedy vyjádřit jako součin ireducibilních prvků vícero různými způsoby, přinejmenším bychom alespoň očekávali, že počet ireducibilních faktorů je vždy konzistentní. Opět bychom se však mylili, kvadratický okruh $\mathbb{Z}[\sqrt{-14}]$ poskytuje následující dva rozklady čísla 81:

$$3 \cdot 3 \cdot 3 \cdot 3 = 81 = (5 + 2\sqrt{-14})(5 - 2\sqrt{-14}),$$

rozbořením norem a dělitelností opět můžeme dospět k závěru, že všichni tři přítomní dělitelé jsou ireducibilní a dělitelé z jednotlivých rozkladů nejsou asociováni.

Pojďme se ještě na chvíli pozastavit u okruhu $\mathbb{Z}[i]$, ve kterém jednoznačnost rozkladu platí, a ukázat jednu roztomilou aplikaci předchozí věty. Norma Gaussova celého čísla je $N(a + bi) = a^2 + b^2$, tedy druhá mocnina klasické komplexní absolutní hodnoty. Její vlastnosti pomohou odhalit, přesně která přirozená čísla jsme schopni vyjádřit jako součet dvou čtverců.

Věta 3.3.13. *Přirozené číslo n lze vyjádřit jako součet dvou čtverců, právě pokud n není dělitelné prvočíslem $p \equiv -1 \pmod{4}$ v liché mocnině.*

Důkaz. Odůvodníme, proč ireducibilní prvky v okruhu $\mathbb{Z}[i]$ jsou prvočísla $p \equiv -1 \pmod{4}$, prvky normy rovné prvočíslu $p \equiv 1 \pmod{4}$ a $\pm 1 \pm i$. Dejme tomu, že jsme schopni zapsat $p \equiv -1 \pmod{4}$ jako součin dvou prvků, obou ne jednotek. Rovnost $p = ab$ v $\mathbb{Z}[i]$ díky multiplikativitě normy znamená $p^2 = N(p) = N(ab) = N(a)N(b)$. Protože norma komplexního čísla je nezáporná a a, b nejsou jednotky, platí $N(a) = N(b) = p$, tedy pro $a = x + yi$ platí $x^2 + y^2 = p$. To ale porušuje pravidlo, že čtverce dávají pouze zbytky 0 a 1 modulo čtyřmi. Tato p jsou proto ireducibilní. Dále Gaussova celá čísla s normou 2 jsou jistě pouze $\pm 1 \pm i$, které jsou již ireducibilní.

Pokud je naopak $p \equiv 1 \pmod{4}$ prvočíslu, je -1 kvadratický zbytek modulo p . Pro nějaké x proto platí $p \mid x^2 + 1$, což můžeme v rámci $\mathbb{Z}[i]$ zapsat jako $p \mid (x + i)(x - i)$. Pokud by p nešlo rozložit, muselo by dělit právě jednu ze závorek a tak $p \mid i$, což je nemožné. Existuje proto netriviální rozklad $ab = p$ s normou $N(a)N(b) = N(ab) = N(p) = p^2$, tedy $N(a) = N(b) = p$ pro nějaká Gaussova celá a, b . Pro $a = x + yi$ pak platí $p = N(a) = x^2 + y^2$. Všechna ostatní Gaussova celá čísla jsou jistě reducibilní.

Jestliže n je dělitelné čtyřmi či prvočíslem $p \equiv -1 \pmod{4}$ v liché mocnině, nelze zjevně zapsat jako součet dvou čtverců, protože kvadratické zbytky modulo 4 jsou pouze 0 a 1 a $p \mid a^2 + b^2$ znamená, že buď -1 je kvadratický zbytek modulo p , neboli $p \equiv 1 \pmod{4}$, či $p \mid a$ a $p \mid b$. Naopak pokud nenastává ani jeden z těchto případů, můžeme každé prvočíslu $p \equiv 1 \pmod{4}$ zapsat jako součet dvou čtverců, tedy díky rovnostem

$(a^2 + b^2)(c^2 + d^2) = (ac - bd)^2 + (ad + bc)^2$ a $q^2 a^2 = (qa)^2$ lze n vyjádřit jako součet dvou čtverců. $\square$

Obdobné charakterizace můžeme provést rozkladem v ostatních euklidovských kvadratických okruzích, což staví základy charakterizace vyjádřování celých čísel kvadratickými formami. Podrobněji je toto téma studováno v [23], či v předloze oné práce [7], na které je též založena notná část této kapitoly.

Chtěli bychom tedy hledat strukturu, která poslouží tam, kde nás prvky $\mathcal{O}_K$ selhaly, u jednoznačného rozkladu na ireducibilní prvky. Eduard Kummer v 19. století tento problém vyřešil vložím množiny algebraických celých čísel tělesa K do množiny tzv. *ideálních čísel*, která se jednoznačně rozkládají na součin *ideálních prvočísel*. Tento koncept Richard Dedekind, další z titánů teorie čísel, později nazval *ideály*.

3.4 Ideály

Definice 3.4.1. Neprázdou aditivní podgrupu $\mathfrak{a}$ okruhu R takovou, že $a \cdot r \in \mathfrak{a}$, resp. $r \cdot a \in \mathfrak{a}$ pro $a \in \mathfrak{a}, r \in R$ označíme jako *pravý*, resp. *levý ideál*. Ideál, který je pravý i levý, nazveme *oboustranným*.

O (levém) ideálu můžeme proto přemýšlet jako o (levém) R -modulu. V případě, že pracujeme nad komutativním okruhem R , pravé a levé ideály nerozlišujeme. Oboustranné ideály R budeme nazývat jednoduše ideály.

Pokud $\mathfrak{a}$ je podgrupa R , tak faktorová grupa $R/\mathfrak{a}$ se stane okruhem, právě pokud $\mathfrak{a}$ je ideálem. Ideály tedy konstruujeme v podobném duchu jako normální podgrupy, kde podgrupa H grupy G je normální, právě když zobrazení $G \rightarrow G/H$ přiřazující každému prvku G jeho příslušnou třídu v G/H je homomorfismus grup.

Každý ideál $\mathfrak{a} \subseteq R$ tedy definuje podílový okruh $R/\mathfrak{a}$, kde zobrazení $R \rightarrow R/\mathfrak{a}$ redukující každé $r \in R$ na jeho příslušnou třídu v $R/\mathfrak{a}$ dává kanonický homomorfismus mezi těmito dvěma okruhy. Navíc homomorfismus jemu inverzní udává bijektivní zobrazení mezi třídami $R/\mathfrak{a}$ a ideály R obsahující $\mathfrak{a}$.

Definice 3.4.2. Pokud $\theta_1, \dots, \theta_n \in R$ je konečná množina generátorů ideálu (ve smyslu R -modulu) $\mathfrak{a}$, značíme:

$$\mathfrak{a} = (\theta_1, \dots, \theta_n).$$

Ne každý ideál libovolného okruhu je konečně generovaný, například ideál $(x_1, x_2, \dots)$ v okruhu $\mathbb{R}[x_1, x_2, \dots]$ s nekonečně mnoha proměnnými jistě konečně generovaný není, my si však dále odůvodníme, proč v pořádku tomu tak je.

Ideál generovaný prvkem $x^2 + 1$ v $\mathbb{Z}[x]$ má příslušný okruh zbytků $\mathbb{Z}[x]/(x^2 + 1)$ isomorfní okruhu $\mathbb{Z}[i]$, není tedy konečný a jeho norma není definovaná, jako není v mnoha dalších „divokých“ okruzích. V pořádku $\mathcal{O}$ přesto každý ideál konečný okruh zbytků má.

Věta 3.4.3. *Bud' $\mathcal{O}$ pořádek číselného tělesa K stupně n a $\mathfrak{a} \subseteq \mathcal{O}$ ideál. Pak $\mathfrak{a}$ má v $\mathcal{O}$ konečný index.*

Důkaz. Uvažme prvek $x \in \mathfrak{a}$. Pokud $x_2, \dots, x_k$ jsou kořeny minimálního polynomu x , platí $N(x) = x \cdot x_2 \cdots x_k \in \mathfrak{a}$ je díky větě 3.2.13 celé číslo. Pak $\mathcal{O}/\mathfrak{a}$ je podokruhem $\mathcal{O}/(N(x))$. Protože $\mathcal{O}$ je $\mathbb{Z}$ -modul ranku n , faktorokruh $\mathcal{O}/(N(x))$ je konečný. $\square$

Norma čísla v $\mathbb{Z}[i]$ nám dává představu o jeho vzdálenosti od počátku souřadné soustavy, normu ideálu proto definujeme s podobným účelem.

Definice 3.4.4. Bud' $\mathcal{O}$ pořádek číselného tělesa K a $\mathfrak{I} \subseteq \mathcal{O}$ ideál. Pod normou $N_{\mathcal{O}}(\mathfrak{a})$ ideálu $\mathfrak{a}$ rozumíme počtu prvků faktorokruhu $\mathcal{O}/\mathfrak{a}$.

Věta 3.4.5. *Každý nekonečný stoupající řetězec inkluzí ideálů pořádku $\mathcal{O}$ je eventuálně konstantní.*

Důkaz. Pokud pro ideály $\mathfrak{b}, \mathfrak{c}$ platí $\mathfrak{b} \subset \mathfrak{c}$, tak jistě i $\mathcal{O}/\mathfrak{c} \subset \mathcal{O}/\mathfrak{b}$, tedy $N(\mathfrak{b}) > N(\mathfrak{c})$. Nekonečný řetězec (ostrých) inkluzí ideálů by znamenal posloupnost norem těchto ideálů klesající pod všechny meze, speciálně by existoval ideál se zápornou normou, zjevný spor. $\square$

Se znalostí předchozí věty pak můžeme konečně obhájit definici ideálů $\mathcal{O}$ jako konečně generovaných:

Věta 3.4.6. *Bud' $\mathfrak{a} \subseteq \mathcal{O}$ ideál. Pak je konečně generovaný jako $\mathcal{O}$ -modul.*

Důkaz. Ideál obsahující pouze 0 je konečně generovaný, dále uvažme nenulový prvek $a_1 \in \mathfrak{a}$. Pokud $\mathfrak{a}$ není generovaný a_1 , obsahuje prvek a_2 takový, že $(a_1) \subset (a_1, a_2)$. Pokud $\mathfrak{a}$ není generovaný těmito dvěma prvky, existuje $a_3 \in \mathfrak{a}$ takový, že $(a_1, a_2) \subset (a_1, a_2, a_3)$. V případě, že bychom takovéto prvky mohli hledat do neurčita, získali bychom nekonečný ostře rostoucí řetězec ideálů $(a_1) \subset (a_1, a_2) \subset (a_1, a_2, a_3) \subset \dots$, spor s předchozí větou. Řetězec se proto musí na nějakém místě rozlomit a zůstane nám konečná množina generátorů. $\square$

V pořádku číselného tělesa K stupně n platí $\mathcal{O} \cong \mathbb{Z}^n$, tedy fundamentální věta konečně generovaných abelovských grup tvrdí, že konečná podgrupa $\mathcal{O}_K$ je buď nulová, či isomorfní direktnímu součinu několika, nejvýše však n , kopií $\mathbb{Z}$. Speciálně každý ideál má nejvýše n generátorů. V další sekci si počet generátorů omezíme dokonce číslem 2.

V euklidově okruhu existuje jednoznačně (až na násobení jednotkou) určený největší společný dělitel čísel θ_i , nějaké d . Jistě pak libovolný prvek $(\theta_1, \dots, \theta_n)$ náleží do (d) . Navíc dle Bezoutovy identity platí opačná inkluze, tedy $(\theta_1, \dots, \theta_n)$ je ideál generovaný největším společným dělitelem čísel θ_i .

Definice 3.4.7. Ideály generované jediným prvkem označíme jako *hlavní*.

Zajímavé propojení s námi již známou normou prvků $\mathcal{O} \subseteq K$ lze pozorovat právě u ideálů hlavních. Norma hlavního ideálu (α) je dána $[\mathcal{O} : \alpha\mathcal{O}]$, je tedy rovna stupni zobrazení $\alpha(x)$ na K , což je definice čísla $N_K(\alpha)$. Navíc norma α patří do ideálu (α) , protože je součinem jeho sdružených čísel. Každý hlavní ideál pořádku obsahuje svou normu, tedy i každý jiný obsahuje celé číslo, konkrétně normu libovolného jeho generátoru.

Pojďme si dále definovat na ideálech pár základních operací.

Definice 3.4.8. Buďte $\mathfrak{a}, \mathfrak{b}$ ideály okruhu R . Pak jejich součet a součin definujeme následovně:

- $\mathfrak{a} + \mathfrak{b} = \{a + b \mid a \in \mathfrak{a}, b \in \mathfrak{b}\},$
- $\mathfrak{a} \cdot \mathfrak{b} = \{\sum_{i=1}^n a_i b_i \mid a_i \in \mathfrak{a}, b_i \in \mathfrak{b}, n \in \mathbb{N}\}.$

Vidíme, že jak součet, tak součin dvou ideálů je též ideálem, první generovaný sjednocením množin generátorů obou ideálů, druhý součiny po jednom generátoru $\mathcal{I}$ a druhém generátoru $\mathcal{J}$. Sčítání je jistě asociativní a jeho neutrální prvek je nulový ideál $(0) = \{0\}$. Násobení ideálů je taktéž asociativní, neboť:

$$(\mathfrak{a} \cdot \mathfrak{b}) \cdot \mathfrak{c} = \left\{ \sum_{i=1}^n a_i b_i c_i \mid a_i \in \mathfrak{a}, b_i \in \mathfrak{b}, c_i \in \mathfrak{c}, n \in \mathbb{N} \right\} = \mathfrak{a} \cdot (\mathfrak{b} \cdot \mathfrak{c}),$$

a neutrální prvek je vždy celý okruh R . Ideály okruhu R proto tvoří se sčítáním a násobením monoid.

Prostřednictvím násobení si můžeme definovat dělitelnost ideálů:

Definice 3.4.9. Buďte $\mathfrak{a}, \mathfrak{b}$ ideály okruhu R . Pokud pro nějaký ideál $\mathfrak{c} \subseteq R$ platí $\mathfrak{b} = \mathfrak{a} \cdot \mathfrak{c}$, píšeme $\mathfrak{a} \mid \mathfrak{b}$ a říkáme, že $\mathfrak{a}$ *dělí* $\mathfrak{b}$.

Definice 3.4.10. Buďte $\mathfrak{a}, \mathfrak{b}$ ideály okruhu R . Tyto ideály nazveme *nesoudělné*, pokud platí rovnost ideálů:

$$\mathfrak{a} + \mathfrak{b} = (1).$$

Dva ideály jsou tedy nesoudělné, právě pokud součin nějakých dvou jejich prvků obsahuje jednotku R . Nedefinujeme největší společný dělitel, neboť ten ne vždy existuje, alespoň ne v obecném okruhu R . V následující podkapitole dokážeme slíbené tvrzení, že ideály $\mathcal{O}_K$ se rozkládají jednoznačně na součin prvoideálů, a odůvodníme, proč toto tvrzení nedosahuje na zbylé pořádky tělesa K .

3.5 Rozklad na prvoideály

V celých číslech jsou krom samotného okruhu $\mathbb{Z}$ ideály generované prvočísly (p) jediné, které pro libovolná $a, b \in R$ splňující $ab \in (p)$ vynucují alespoň jedno z a či b náležící do (p) . Tento koncept si zobecníme do obecných okruhů.

Definice 3.5.1. Neprázdny nenulový ideál $\mathfrak{p} \subset R$ takový, že pro každá $a, b \in R$ splňující $ab \in \mathfrak{p}$ platí buď $a \in \mathfrak{p}$, či $b \in \mathfrak{p}$, nazveme *prvoideálem*.

Prvoideály v pořádkách můžeme ve zkratce charakterizovat v následující větě:

Věta 3.5.2. *Bud' $\mathfrak{p} \subseteq \mathcal{O}$ neprázdny nenulový ideál. Pak následující skutečnosti jsou ekvivalentní:*

- (i) $\mathfrak{p}$ je prvoideál,
- (ii) Faktorový okruh $\mathcal{O}/\mathfrak{p}$ je konečné těleso,
- (iii) $\mathfrak{p}$ je maximální, neboli neexistuje ideál $\mathfrak{a}$ splňující $\mathfrak{p} \subset \mathfrak{a} \subset \mathcal{O}$,
- (iv) Rovnost $\mathfrak{p} = \mathfrak{a}\mathfrak{b}$ znamená buď $\mathfrak{a} = \mathfrak{p}$, či $\mathfrak{b} = \mathfrak{p}$.

Důkaz. Případ, kdy v okruhu zbytků $\mathcal{O}/\mathfrak{p}$ rovnost tříd $(a + \mathfrak{p})(b + \mathfrak{p}) = \mathfrak{p}$ platí jenom pokud jedno z a, b náleží do $\mathfrak{p}$, nastane právě když $\mathfrak{p}$ je prvoideál. Faktorokruh $\mathcal{O}/\mathfrak{p}$ je proto oborem integrity pouze a jenom když $\mathfrak{p}$ je prvoideál. Klasický výsledek abstraktní algebry ale tvrdí, že konečný obor integrity je těleso, což stvrzuje ekvivalenci bodů (i) a (ii).

Dále mějme $\mathfrak{p}$ prvoideál a $\mathfrak{a}$ ideál $\mathcal{O}$ splňující $\mathfrak{p} \subset \mathfrak{a}$. Ukážeme, že $\mathfrak{a}$ je roven samotnému $\mathcal{O}$. Bud' $a \in \mathfrak{a} \setminus \mathfrak{p}$, pak a leží v nenulové třídě $\mathcal{O}/\mathfrak{p}$. Tento prvek má v $\mathcal{O}/\mathfrak{p}$ pak multiplikativní invers b , tedy $ab = 1 + c$ pro nějaké $c \in \mathfrak{p} \subset \mathfrak{a}$, což znamená $1 = ab - c$. Všechna tři čísla a, b, c leží v $\mathfrak{a}$, tedy $1 \in \mathfrak{a}$ a $\mathfrak{a} = \mathcal{O}$. Naopak pokud $\mathfrak{p}$ je maximální, uvažme libovolné $a \in \mathcal{O} \setminus \mathfrak{p}$. Nenulová třída $a + \mathfrak{p} \in \mathcal{O}/\mathfrak{p}$ dává vzniku ideálu $(a) + \mathfrak{p} \subseteq \mathcal{O}$, který obsahuje jak a , tak ideál $\mathfrak{p}$, tedy díky maximalitě $\mathfrak{p}$ i okruh $\mathcal{O}$ samotný. Jednotka náleží do $(a) + \mathfrak{p}$, platí tedy $ra + p = 1$ pro nějaká $r \in \mathcal{O}, p \in \mathfrak{p}$. Platí pak rovnost $(r + \mathfrak{p})(a + \mathfrak{p}) = ra + \mathfrak{p} = 1 + \mathfrak{p}$, čili každá nenulová třída $a + \mathfrak{p}$ má v $\mathcal{O}/\mathfrak{p}$ multiplikativní invers.

Pokud $\mathfrak{p}$ je opět prvoideál a je roven součinu dvou ideálů, speciálně jej oba dva obsahují. Nicméně a priori předpokládáme platnost věty 3.5.6, která dává spor s bodem (iii). I při dueli s opačnou implikací přichází věta 3.5.6 na záchranu, pak totiž chceme $\mathfrak{a} \subset \mathfrak{p} \Leftrightarrow \mathfrak{a} = \mathcal{O}$, což je přesně bod třetí. $\square$

Tyto výsledky nejsou exklusivní pro pořádky číselných těles, mimo ně však musíme být na pozoru, podmínka (ii) totiž není splněna například pro prvoideál (x) v okruhu $\mathbb{Z}[x]$.

Důsledek předchozí věty, Bezoutovy věty a faktu, že každý ideál obsahuje svoji normu, mluví o normě prvoideálů:

Důsledek 3.5.3. *Pokud ideál $\mathfrak{p} \subset \mathcal{O}$ je prvoideál, pak obsahuje unikátní prvočíslo, jehož některá mocnina je norma $\mathfrak{p}$.*

Nyní jsme konečně připraveni diskutovat jednoznačnost rozkladu na prvoideály.

Vzpomeňme si na náš postup, když jsme dokazovali jednoznačnost rozkladu na ireducibilní prvky v euklidovských doménách. Ten se skládal ze tří kroků, i) ireducibilní prvek dělící součin dvou prvků dělí jeden z nich, ii) každý prvek je součinem několika ireducibilních prvků a iii) rozklad na ireducibilní prvky je (až na násobení jednotkou) jednoznačný.

Tuto proceduru se pokusíme zopakovat a poté odůvodníme, proč v pořádcích zcela zreplicovat nelze, hlavní problém bude činit bod (?). První část přichází bezbolestně:

Věta 3.5.4. *Bud'te $\mathfrak{p}, \mathfrak{a}, \mathfrak{b} \subseteq \mathcal{O}$ nenulové ideály. Pak $\mathfrak{p}$ je prvoideál, právě pokud inkluze $\mathfrak{p} \supset \mathfrak{a}\mathfrak{b}$ znamená $\mathfrak{p} \supset \mathfrak{a}$, či $\mathfrak{p} \supset \mathfrak{b}$.*

Důkaz. Nejprve uvažme $\mathfrak{p}$ prvoideál. Pokud platí $\mathfrak{p} \supset \mathfrak{a}\mathfrak{b}$ a $\mathfrak{p} \not\supset \mathfrak{a}$, uvažme číslo $x \in \mathfrak{a} \setminus \mathfrak{p}$. Pro každé $y \in \mathfrak{b}$ je $xy \in \mathfrak{a}\mathfrak{b} \subset \mathfrak{p}$, tedy $y \in \mathfrak{p}$, neboli platí $\mathfrak{p} \supset \mathfrak{b}$. Nyní mějme implikaci ze zadání platnou. Pro libovolná $x, y \in \mathfrak{p}$ platí $(x)(y) = (xy) \in \mathfrak{p}$, tedy jeden ze dvou ideálů generovaných x, y náleží do $\mathfrak{p}$. Jedno z těchto čísel proto leží uvnitř $\mathfrak{p}$ a $\mathfrak{p}$ je prvoideál. $\square$

Pokračujme s naším seznamem, tentokrát ukážeme, že každý ideál $\mathcal{O}$ obsahuje součin prvoideálů.

Věta 3.5.5. *Každý nenulový ideál $\mathfrak{a} \subseteq \mathcal{O}$ splňuje:*

$$\mathfrak{a} \supseteq \mathfrak{p}_1 \mathfrak{p}_2 \cdots \mathfrak{p}_r.$$

pro nějaké prvoideály $\mathfrak{p}_i$.

Důkaz. Dejme tomu, že existují ideály, které toto tvrzení nesplňují, a uvažme mezi nimi libovolný řetězec inkluzí nějaké jejich podmnožiny. V tomto řetězci vždy nalezneme maximální exemplář $\mathfrak{a}$, protože každá rostoucí posloupnost ideálů stabilizuje. Ideál $\mathfrak{a}$ jistě není prvoideálem, existují proto $x, y \notin \mathfrak{a}$, jejichž součin v $\mathfrak{a}$ leží. Pak ideály $\mathfrak{a} + (x)$ a $\mathfrak{a} + (y)$ oba ostře obsahují samotný ideál $\mathfrak{a}$, díky našim předpokladům oba obsahují součin nějakých prvoideálů. Díky inkluzi $(\mathfrak{a} + (x)) \cdot (\mathfrak{a} + (y)) \subset \mathfrak{a}$ tak získáváme toužený spor. $\square$

V pořádcích můžeme ale zásadně zjednodušit podmínku dělitelnosti:

Věta 3.5.6. *Bud' $\mathcal{O}$ pořádek číselného tělesa a $\mathfrak{a}, \mathfrak{b}$ jemu příslušící ideály. Pak $\mathfrak{a} \mid \mathfrak{b}$ nastane, právě když platí $\mathfrak{b} \subseteq \mathfrak{a}$.*

Jedna implikace je skoro až triviální, vždyť $\mathfrak{a} \mid \mathfrak{b}$ znamená $\mathfrak{b} = \mathfrak{a} \cdot \mathfrak{c}$, tedy každý prvek $\mathfrak{b}$ je roven konečnému součtu součinu po jednom prvku z $\mathfrak{a}$ a $\mathfrak{c}$, tedy náleží do $\mathfrak{a}$. Druhá je mnoho věcí, zřejmá ani pěkná do toho listu nepatří.

Teď se podívejme na pořádky $\mathcal{O} \subseteq \mathcal{O}_K$, přičemž vodič $\mathcal{O}$ v $\mathcal{O}_K$ označíme f . Předchozí důkaz jednoznačnosti rozkladu je pořád platný až na fakt, že

3.6 Grupa tříd ideálů a jednoznačnost rozkladu

Definice 3.6.1. Bud' K podílové těleso okruhu R . Pokud $\mathcal{J} = m\mathcal{I}$ je ideál R pro $m \in R$, nazveme $\mathcal{I}$ lomeným ideálem K . Budeme značit $\mathcal{I} = \frac{\mathcal{J}}{m}$.

Definice 3.6.2. Bud' K podílové těleso R . Pro $\alpha \in K$ nazveme $(\alpha) = \alpha K$ *hlavním lomeným ideálem* R .

Příkladem hlavního lomeného ideálu okruhu celých čísel tělesa $\mathbb{Q}$ je $\frac{(3)}{2} = \frac{3}{2}\mathbb{Z}$.

Mějme $\mathcal{I}, \mathcal{J}$ lomené ideály pořádku $\mathcal{O}$ a definujme relaci *ekvivalence* $\sim$ s tím, že $\mathcal{I}, \mathcal{J}$ jsou ekvivalentní, pokud existují $a, b \in \mathcal{O}$ taková, že $\mathcal{I} \cdot (a) = \mathcal{J} \cdot (b)$. Relace $\sim$ pak rozkládá množinu lomených ideálů $\mathcal{O}$ na třídy ekvivalence $[\mathcal{I}]$, kde násobení hlavní ideálem ponechává třídu. Snadno nahlédneme, že součin libovolné dvojice ideálů z dané dvojice tříd vždy spadá do stejné třídy, neboli $[\mathcal{I}] \cdot [\mathcal{J}] = [\mathcal{I} \cdot \mathcal{J}]$. Tyto třídy ekvivalence z asociativity násobení ideálů proto tvoří grupu s násobením ideálů.

Definice 3.6.3. Bud' $\mathcal{O}$ pořádek číselného tělesa K . Označme $\mathbf{G}(\mathcal{O})$ množinu všech lomených ideálů $\mathcal{O}$ a množinu hlavních lomených ideálů $\mathbf{H}(\mathcal{O})$. *Grupu tříd ideálů* $\mathcal{O}$ pak definujeme jako faktorgrupu $Cl(\mathcal{O}) = \mathbf{G}(\mathcal{O})/\mathbf{H}(\mathcal{O})$.

Z předchozí diskuze plyne, že neutrálním prvkem grupy $Cl(\mathcal{O})$ je právě množina hlavních ideálů $\mathcal{O}$. Ukáže se, že pořádky číselných těles mají pouze konečný počet tříd, v obecném okruhu to neplatí. Můžeme se tak bavit o počtu jejích prvků.

Definice 3.6.4. *Třídové číslo* $h_{\mathcal{O}}$ pořádku $\mathcal{O}$ definujeme jako počet prvků grupy $Cl(\mathcal{O})$.

Každý prvek konečné grupy umocněn na její řád se stává neutrálním. Tento fakt v případě grupy tříd ideálů zní:

Věta 3.6.5. *Bud' $\mathcal{O}$ pořádek a $\mathcal{I}$ jeho lomený ideál. Pak ideál $\mathcal{I}^{h_{\mathcal{O}}}$ je hlavním ideálem $\mathcal{O}$.*

Kapitola 4

Okruhy Endomorfismů

Vraťme se k eliptickým křivkám. Jak napovídá název této sekce, endomorfismy na křivce E tvoří okruh. Tento okruh se budeme snažit s pomocí teorie představené v předchozích kapitolách charakterizovat.

Definice 4.0.1. Označme $\text{End}(E)$ množinu isogenií $E \rightarrow E$ na E spolu s $[0]$. Prvky $\text{End}(E)$ nazvěme *endomorfismy* na E .

Věta 4.0.2. Množina $\text{End}(E)$ tvoří spolu s operacemi $+$ a $\circ$ okruh.

Důkaz. Sčítání endomorfismů na E je komutativní i asociativní, přičemž $[0]$ je neutrálním prvkem pro sčítání. Ke každé isogenii ϕ je isogenie $[-1] \circ \phi$ opačnou k ϕ vzhledem ke sčítání. Dále skládání isogenií je asociativní a $[1]$ je jeho neutrálním prvkem. Konečně, skládání je na sčítání oboustranně distributivní, protože isogenie na E jsou homomorfismy grup $E(\overline{K}) \rightarrow E(\overline{K})$. $\square$

Definice 4.0.3. $\text{End}(E)$ nazveme *okruhem endomorfismů* E . Též místo $\phi \circ \psi$ budeme jednoduše psát $\phi\psi$.

Protože platí $[m] + [n] = [m + n]$ a $[m][n] = [mn]$, je okruh n -násobků, tedy isogenií $[n]$ pro $n \in \mathbb{Z}$, isomorfní okruhu celých čísel. Můžeme proto indentifikovat $[m]$ s m a říci, že $\mathbb{Z} \subseteq \text{End}(E)$.

Věta 4.0.4. Okruh $\text{End}(E)$ je oborem integrity.

Důkaz. Rovnost $\phi\psi = 0$ znamená i rovnost stupňů obou stran, tedy $\deg \phi \cdot \deg \psi = 0$, jedna z našich isogenií je proto 0. $\square$

Speciálně pro $\phi = m \neq 0$ získáváme:

Důsledek 4.0.5. Okruh $\text{End}(E)$ má nulovou charakteristiku.

Definice 4.0.6. V okruhu endomorfismů definujme $\phi^m = \underbrace{\phi\phi \cdots \phi}_m$.

Definice 4.0.7. Tenzorový součin:

$$\text{End}^0(E) := \mathbb{Q} \otimes_{\mathbb{Z}} \text{End}(E)$$

nazveme *algebrou endomorfismů* E .

Dle věty 3.1.14 se dá každý prvek algebry endomorfismů E zapsat ve tvaru $r \otimes \phi$ pro r racionální číslo a $\phi \in \text{End}(E)$.

Definice 4.0.8. Duál endomorfismu

Zastavme se nyní, poohlédněme se na předchozí kapitoly, a naplánujme další postup útoku. Vlastnosti duálu endomorfismu a isogenií (věta ???) nám mohou připomínat konjugáty kvadratických těles, ?? Opravdu, dále toto propojení mnohem prohloubíme, a to v mnoho aspektech, jak u samotného tvaru End^0 , ??????. Začneme tedy s nepřekvapivou definicí:

Definice 4.0.9. Buď ϕ endomorfismus na E . Pak definujeme jeho *normu* a *stopu* jako $N(\phi) = \phi\hat{\phi}$, resp. $T(\phi) = \phi + \hat{\phi}$.

Z věty 1.3.8 platí, že $N(\phi), T(\phi)$ v $\text{End}^0(E)$ celá čísla.

4.1 Frobeniův endomorfismus

Tvar Hasseho věty 1.1.6 připomíná diskriminant kvadratické rovnice. Vskutku, dá se ukázat, že v $\text{End}(E)$ splňuje Frobeniův endomorfismus kvadratický vztah.

Věta 4.1.1. Frobeniův endomorfismus π na křivce E nad $\mathbb{F}_q$ v $\text{End}(E)$ splňuje:

$$\pi^2 - t\pi + q = 0$$

pro nějaké $t \in \mathbb{Z}$, které nazveme *stopou Frobenia*.

4.2 Obyčejné křivky

4.3 Supersingulární křivky

Konečně se obraťme zpět k supersingulárním křivkám. Víme, že stopa Frobenia je nulová, tedy $\pi^2 = -p$ v $\text{End}(E)$. To znamená, že $\mathbb{Z}[\sqrt{-p}] \subseteq \text{End}(E)$.

Kapitola 5

Kryptosystémy založené na isogeniích

První kryptografické schéma založené na isogeniích obyčejných eliptických křivek navrhl Couveignes [6] již v roce 1997, nicméně nepublikoval jej po dalších deset let. Grafy isogenií byly studovány přes přelom tisíciletí [12], ?. Roku 2006 Rostovtsev a Stolbunov [30] nezávisle na Couveignovi navrhli (prakticky shodný) protokol založen na cestách v grafu obyčejných isogenií.

???

Po celou tuto dobu se supersingulárním křivkám nevěnovalo druhé myšlenky,

Pojďme se nyní znovu podívat na větu 1.4.5. Křivky $\phi(\psi(E))$, $\psi(\phi(E))$ sdílí j -invariant, neboť jsou isomorfní, což by v potenciálním protokolu založeném na isogeniích mohlo být sdílené tajemství obou stran.

Pokud tak mají obě strany danou počáteční křivku E nad $\overline{\mathbb{F}}_q$ a vyberou si tajné separabilní isogenie ϕ_A , resp. ϕ_B , kter pošlou druhé straně $\phi_A(E)$, resp. $\phi_B(E)$, pouze již s malým množstvím dalších informací obě strany snadno spočtou své tajemství. Takové myšlenky měli De Feo, Jao a Plût v [10], nicméně než se dostaneme přímo k jejich navrhovanému protokolu SIDH, musíme diskutovat několik důležitých detailů, které výměnu umožňují.

$$\begin{array}{ccc} E & \xrightarrow{\phi} & \phi(E) \\ \downarrow \psi & & \downarrow \psi \\ \psi(E) & \xrightarrow{\phi} & \phi(\psi(E)) \end{array}$$

Jak napovídá název protokolu, budeme pracovat se supersingulárními eliptickými křivkami E nad $\mathbb{F}_{p^2}$ pro prvočíslo $p = \ell_A^{e_A} \ell_B^{e_B} - 1$, kde ℓ_A, ℓ_B jsou (malá) prvočísla. Pokud E má Frobeniův endomorfismus, že $\pi^2 = [-2p]$, díky ?? je $\#E(\mathbb{F}_{p^2}) = (p + 1)^2$, přičemž $E[p + 1] \cong \mathbb{Z}_{p+1} \times \mathbb{Z}_{p+1}$, tedy

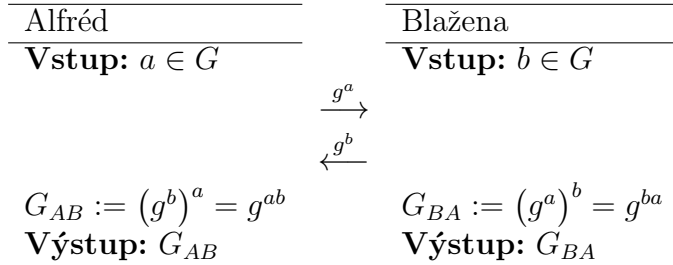
Pak totiž z věty ? je $\#E(\mathbb{F}_{p^2}) = (p+1)^2$ a dle věty 1.6.1: $E(\mathbb{F}_{p^2}) \cong \mathbb{Z}_{p+1} \times \mathbb{Z}_{p+1}$. Pro prvočíslo $p = \ell_A^{e_A} \ell_B^{e_B} - 1$, kde ℓ_A, ℓ_B jsou (malá) prvočísla, proto existují dva body G_1, G_2 řádu $\ell_A^{e_A} \ell_B^{e_B}$, které generují $E(\mathbb{Z}_{p^2})$. Speciálně dvojice $\langle P_A, Q_A \rangle := \langle [\ell_B^{e_B}]G_1, [\ell_B^{e_B}]G_2 \rangle$, resp. $\langle P_B, Q_B \rangle := \langle [\ell_A^{e_A}]G_1, [\ell_A^{e_A}]G_2 \rangle$, generují po řadě $\ell_A^{e_A}, \ell_B^{e_B}$ torzi.

Uvažme bod $P \in E[\ell_A^{e_A}]$ řádu ℓ_A^t a separabilní isogenii $\phi : E \rightarrow E/\langle P \rangle$. Pokud bychom chtěli $E/\langle P \rangle$ spočítat, stačilo by spočítat celou $\langle P \rangle$ a za pomoci Véluvých formulí spočítat výslednou křivku v čase $O(\ell_A^t)$, což zjevně není optimální.

Veřejné parametry: Grupa G řádu p , kde p je prvočíslo, s generátorem g .

Algoritmus 1: Diffie-Hellmanova výměna

Poznámka 5.0.1. Dle věty 1.4.5 jsou křivky, které obě partie na konci protokolu získají, isomorfní. Nicméně pokud na výpočet isogenií užíváme Véluvy formule, tak můžeme heuristicky ověřit, že křivky vždy vycházejí dokonce shodné. Tato domněnka byla dokázána pravdivou v [18]. Místo j -invariantu konečné křivky tak můžeme za sdílené tajemství považovat přímo koeficienty konečné křivky. Tímto krokem rozlišujeme isomorfní křivky a tedy ? útoky hrubou silou.

!!! příklad !!!!

5.1 Možné útoky na SIDH

Když jsme obeznámeni s vnitřními machinacemi protokolu SIDH, pojďme se pokusit najít způsoby, jak jej rozbít.

Nejprve pozapomeňme na fakt, že známe obrazy generátorů ℓ torzi. Uvažme graf ℓ_A -isogenií ze supersingulární křivky E . Známe počáteční i koncový vrchol E , resp. E_A cesty na našem grafu, která je složená z kroků ϕ_i , což jsou ℓ_A -isogenie, a hledáme posloupnost ϕ_i . Náš úkol tak můžeme přefrázovat čistě jako hledání cesty v grafu ℓ_A isogenií.

Víme, že hledaná cesta má délku e_A , a každý j -invariant sousedí s právě $p+1$ dalšími. Můžeme jednoduše začít prohledávat graf z E , dokud nenarazíme na E_A . Ze všech ? cest končí ? v E_A , očekáváme proto, že na E_A narazíme v $O(\sqrt{p})$ evaluacích ℓ_A isogenie.

Tento postup můžeme vylepšit takzvaným „Meet in The Middle“ útokem, který běží rychleji na úkor prostorové náročnosti. Pod jeho návodem prohlédáváme jak z E , tak i z E_A , přičemž z E hledáme cesty délky $\lfloor \frac{\ell_A}{2} \rfloor$ a z E_A cesty délky $\lceil \frac{\ell_A}{2} \rceil$. Dle narozeninového paradoxu bychom očekávali shodu v ? evaluacích ℓ_A isogenie.

příklad útkou !!!!

5.2 Následníci protokolu SIDH

Od jeho publikace v roce 2011 pár kolektivů autorů našlo varianty SIDH založené na různých vlastnostech isogenií. Pár z nich zde uveďme.

eSIDH.

BSIDH.

CSIDH.

Závěr

zu ende

Literatura

- [1] ČERMÁK, Filip a Matěj DOLEŽÁLEK: *Teorie nejen čísel*. Seriál korespondenčního matematického semináře.
- [2] CHEN, Evan: *An Infinitely Large Napkin*. Dostupné z: <https://venhance.github.io/napkin/Napkin.pdf>.
- [3] CHUANG, Isaac L. a Michael A. NIELSEN: *Quantum Computation and Quantum Information*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- [4] CONRAD, Keith: *Trace and Norm*. University of Connecticut, Connecticut. Dostupné z: <https://kconrad.math.uconn.edu/blurbs/galoistheory/tracenorm.pdf>.
- [5] COSTELLO, Craig: *Supersingular isogeny key exchange for beginners*. Microsoft Research, USA, 2019. Dostupné z: <https://eprint.iacr.org/2019/1321>.
- [6] COUVEIGNES, Jean-Marc: *Hard Homogenous Spaces*. 2006. Dostupné z: <https://eprint.iacr.org/2006/291.pdf>.
- [7] COX, David: *Primes of the form $x^2 + ny^2$: Fermat, Class Field Theory and Complex Multiplication*. New York, 1989.
- [8] DE FEO, Luca: *Fast Algorithms for Towers of Finite Fields and Isogenies*. EcolePolytechnique X, 2010.
- [9] DE FEO, Luca: *Mathematics of Isogeny Based Cryptography*. Université de Versailles & Inria Saclay, 2017. Dostupné z: <https://arxiv.org/abs/1711.04062>.
- [10] DE FEO, Luca, David JAO a Jérôme PLÛT: *Towards quantum-resistant cryptosystems from supersingular elliptic curve isogenies*. Math. Cryptol. 8(3): 209-247, 2014. Dostupné z: <https://eprint.iacr.org/2011/506.pdf>.
- [11] DIFFIE, Whitfield a Martin HELLMAN: *New Directions in Cryptography*. IEEE Transactions on Information Theory 22, 1976.
- [12] GALBRAITH, Steven D.: *Constructing Isogenies Between Elliptic Curves Over Finite Fields*. LMS J. Comput. Math., 199, 118-138. Dostupné z: <https://www.math.auckland.ac.nz/~sgal018/iso.pdf>.

-
- [13] GROVER, Lov K.: *A fast quantum mechanical algorithm for database search*. 28th Annual ACM Symposium on the Theory of Computing, 1996. Dostupné z: <https://arxiv.org/abs/quant-ph/9605043>.
- [14] HARTSHORNE, Robin: *Algebraic Geometry*. Berkley: Springer-Verlag, 1977.
- [15] IRELAND, Kenneth a Michael ROSEN: *A Classical Introduction to Modern Number Theory*. New York, Berlin a Heidelberg: Springer-Verlag, 1982.
- [16] JOHNSON, Lee W., Ronald Dean RIESS a Jimmy Thomas ARNOLD. *Introduction to Linear Algebra*. Fifth edition. Virginia Polytechnic Institute and State University: Addison-Wesley, 2002.
- [17] KUŘIL, Martin: *Základy teorie grup*.
- [18] LEONARDI, Christopher: *A Note on the Ending Elliptic Curve in SIDH*. 2020. Dostupné z: <https://eprint.iacr.org/2020/262>.
- [19] MARCUS, Daniel A.: *Number fields*. New York: Springer-Verlag, 1977.
- [20] MATUSHAK, Andy a Michael A. NIELSEN: *Quantum computing for the very curious*. San Francisco, 2019. Dostupné z: <https://quantum.country/qcvc>.
- [21] MORDELL, Luis J.: *On the rational solutions of the indeterminate equations of the third and fourth degrees*. Cambridge, 1922.
- [22] NEUKIRCH, Jürgen: *Algebraic Number Theory*. New York: Springer-Verlag, 1999.
- [23] PERUTKA, Tomáš: *Vyjadřování prvočísel kvadratickými formami*. Středoškolská odborná činnost. Brno: Masarykova univerzita, 2017.
- [24] PERUTKA, Tomáš: *Užití dekompoziční grupy k důkazu zákona kvadratické reciprocity*. Středoškolská odborná činnost. Brno: Masarykova univerzita, 2018.
- [25] PEZLAR, Zdeněk: *Zajímavá využití algebraické teorie čísel*. Středoškolská odborná činnost. Brno: Masarykova univerzita, 2020.
- [26] PUPÍK, Petr: *Užití grupy tříd ideálů při řešení některých diofantických rovnic*. Diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita, 2009. Dostupné z: <https://is.muni.cz/th/v8xsj/>.
- [27] RACLAVSKÝ, Marek: *Racionální body na eliptických křivkách*. Bakalářská práce. Praha: Univerzita Karlova, 2014. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/143352/>.
- [28] RIVEST, Ronald L., Adi SHAMIR a Leonard M. ADLEMAN: *A Method for Obtaining Digital Signatures and Public-Key Cryptosystems*. 1977. Dostupné z: <https://people.csail.mit.edu/rivest/Rsapaper.pdf>.

- [29] ROSICKÝ, Jiří: *Algebra*. Brno: Masarykova univerzita, 2002.
- [30] ROSTOVTSEV, Alexander a Anton STOLBNOV: Public-key cryptosystem based on isogenies. 2006. Dostupné z: <http://eprint.iacr.org/2006/145/>.
- [31] SILVERMAN, Joseph H.: *The Arithmetic of Elliptic Curves*. New York: Springer-Verlag, 1992.
- [32] SCHOOF, René: *Elliptic Curves Over Finite Fields and the Computation of Square Roots mod p*. J. Théor. Nombres Bordeaux 7 Dostupné z: <https://www.ams.org/journals/mcom/1985-44-170/S0025-5718-1985-0777280-6/S0025-5718-1985-0777280-6.pdf>.
- [33] SHOR, Peter W.: *Polynomial-Time Algorithms for Prime Factorization and Discrete Logarithms on a Quantum Computer*. New York: Springer-Verlag, 1994. Dostupné z: <https://arxiv.org/abs/quant-ph/9508027>.
- [34] STEIN, William: *A Brief Introduction to Classical and Adelic Algebraic Number Theory*. 2004. Dostupné z: <https://wstein.org/papers/ant/html/node93.html>.
- [35] SUCHÁNEK, Vojtěch: *Vulkány isogenií v kryptografii*. Diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita, 2020. Dostupné z: <https://is.muni.cz/th/pxawb/>.
- [36] SUTHERLAND, Andrew V.: *Elliptic Curves*. Massachusetts Institute of Technology, 2017. Dostupné z: <https://math.mit.edu/classes/18.783/2017/lectures.html>.
- [37] VÉLU, Jacques: *Isogénies entre courbes elliptiques*. Comptes Rendus de l'Académie des Sci-ences de Paris, 1971. Dostupné z: <https://math.mit.edu/classes/18.783/2017/lectures.html>.
- [38] WASHINGTON, Lawrence C.: *Elliptic Curves: Number theory and cryptography*. Maryland, 2008.
- [39] WEIL, André: *L'arithmétique sur les courbes algébriques*. Acta Mathematica 52, 1929.